

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: Σπουδές στην κινητικότητα**

Γεωργία Μανάφη

**Κριτικές προσεγγίσεις
για τη δημιουργικότητα και την κινητικότητα
στη νεοφιλελεύθερη συνθήκη
της εργασιακής επισφάλειας**

ΒΟΛΟΣ 2024

Φωτογραφία εξωφύλλου: San Pracario, ο “προστάτης Άγιος” των πρεκάρων (επισφαλών εργαζομένων), όπως φιλοτεχνήθηκε στο Μιλάνο, το 2004 από δημιουργούς που δραστηριοποιούνταν στο πλαίσιο του πανευρωπαϊκού αυτοοργανωμένου κινήματος βάσης EuroMayDay Parade ενάντια στην επισφάλεια. Η εικόνα του Αγίου Πρεκαρίου ή της Παναγίας της Επισφάλειας ως μοναδικών προστατών του αβοήθητου επισφαλούς υποκειμένου, οι υπερήρωες της επισφάλειας που ανακωδικοποιούσαν καθημερινές πρακτικές επιβίωσης των επισφαλών σε υπερδυνάμεις, ο αεικίνητος, βιαστικός λαγός της Αλίκης στη Χώρα των Θαυμάτων που συμβόλιζε τον διαρκώς μετακινούμενο επισφαλή εργαζόμενο κ.λπ. έγιναν σύμβολα του EMP, αναγνωρίσιμα από όλους τους συντελεστές και συμμετέχοντες στις παρελάσεις.

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κύρια επιβλέπουσα: Έλενα Τζελέπη

Συνεπιβλέπουσα: Ελευθερία Δέλτσου

Εξετάστρια: Δάφνη Τραγάκη

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	6
Περίληψη.....	i
Abstract	ii
Εισαγωγή.....	1
1. Η ανανοηματοδότηση της έννοιας τόπου και η φετιχοποίηση της κινητικότητας στη μετανεωτερικότητα.....	7
1.1. Ο τόπος ως νοηματοδοτημένος χώρος	7
1.2. Προσεγγίσεις της κινητικότητας	10
2. Η επισφάλεια της ζωής και της εργασίας εντός του νεοφιλελεύθερου συστήματος... 18	
2.1. Επισφάλεια και μετανεωτερικότητα.....	18
2.2. Η μετάβαση από την ασφαλή στην επισφαλή εργασία	22
2.3. Σκιαγραφώντας την επισφαλή εργασία	28
2.4. Άυλη εργασία	34
2.5. Το dispositif της δημιουργικότητας.....	36
3. Επισφάλεια και βιοπολιτική	41
3.1. Η έννοια της βιοπολιτικής.....	41
3.2. Η επισφαλαιοποίηση ως μηχανισμός βιοπολιτικής κυβερνησιμότητας	44
4. Υποκειμενικότητες της εργασιακής επισφάλειας.....	51
4.1. Το επιθυμητό εργασιακό υποκείμενο της νεοφιλελεύθερης οικονομίας.....	51
4.2. Επισφαλή δικαιώματα επισφαλών υποκειμένων.....	53
4.3. Αντιστεκόμενες ευάλωτες υποκειμενικότητες	57

4.4. Προβληματισμοί γύρω από τις αχαρτογράφητες υποκειμενικότητες της εργασιακής επισφάλειας.....	61
Αντί επιλόγου	63
Βιβλιογραφία	69

Ευχαριστίες

Η παρακολούθηση ενός αξιόλογου μεταπτυχιακού προγράμματος και η ολοκλήρωση των σπουδών με την εκπόνηση διπλωματικής εργασίας είναι μια υπόθεση που απαιτεί χρόνο και ενέργεια. Το πρώτο είναι κυρίως θέμα προσωπικής απόφασης, αφοσίωσης και προτεραιοτήτων, το δεύτερο σε σημαντικό βαθμό είναι θέμα ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος. Για αυτόν τον λόγο νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους ξεχωριστά και ονομαστικά.

Ευχαριστώ ολόψυχα την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κ. Έλενα Τζελέπη για τη συγκινητική εμπιστοσύνη, την πολύτιμη έμπνευση και την καταλυτική καθοδήγηση. Τις συνεπιβλέπουσες καθηγήτριες κ. Ελευθερία Δέλτσου και κ. Δάφνη Τραγάκη για τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις και την υποστηρικτική τους διάθεση.

Ευχαριστώ, επίσης, τους διδάσκοντες κ. Π. Βόγλη, κ. Δ. Μπιλάλη, κ. Β. Γιακουμάκη, κ. Α. Διαλέτη, κ. Ε. Τζελέπη, κ. Μ. Παναχί και κ. Ι. Λαλιώτου, γιατί μέσα από τη γνωριμία μας και την παρακολούθηση των μαθημάτων τους, είχα την ευκαιρία να καλλιεργήσω περαιτέρω τον επιστημονικό τρόπο σκέψης, να εμπλουτίσω τα επιστημονικά μου εργαλεία και τις θεωρητικές μου γνώσεις και να αντλήσω πρότυπα.

Οφείλω να ευχαριστήσω, ταυτόχρονα, συνολικά το Τμήμα για την κατανόηση και τη διευκόλυνση που μου παρείχε σε δύσκολες για εμένα στιγμές. Χωρίς τη συνδρομή τους, η ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου με τη συγγραφή αυτής της διπλωματικής εργασίας θα ήταν αδύνατη.

Την ευγνωμοσύνη μου θέλω ακόμη να εκφράσω προς τους συμφοιτητές μου, που δημιούργησαν ένα κλίμα ευχάριστης συμπόρευσης. Ξεχωριστά ευχαριστώ τη Γεωργία Παβέλη και την Κατερίνα Βλαχούτσου μεταξύ πολλών άλλων για τις γόνιμες συζητήσεις και την ενθάρρυνση. Τον Διονύση Γκιάτα για το ανεκτίμητης αξίας συντρόφεμα σε όλη αυτή την απαιτητική, πλούσια, ενδιαφέρουσα και γλυκιά διαδρομή.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ χρωστώ στους γονείς μου, καθώς χωρίς τη δική τους ψυχολογική, ηθική και υλική υποστήριξη, δεν θα είχα φτάσει ποτέ ως εδώ. Ένα ακόμη μεγαλύτερο στον γιο μου για όσα του στερώ για το δικό μου όνειρο.

Ευχαριστώ, τέλος, τον τεχνικό Η/Υ Κώστα Ποδιά, που κατόρθωσε να ανασύρει από τα άδυτα του κατεστραμμένου υπολογιστή το έγγραφο της διπλωματικής μου εργασίας μian ανάσα πριν την παράδοσή της. Την Άννα Γιούτσα,

αφού οφείλω τη συγγραφή των τελευταίων αυτών σελίδων εντός προθεσμίας στον υπολογιστή και την ενσυναίσθησή της.

Η εργασία αυτή αφιερώνεται στον Δημήτρη Μαργογιαννάκη για την πίστη, την υποστήριξη, την ενθάρρυνση, τη φροντίδα και την ανοχή, χωρίς τα οποία τίποτα δεν θα ήταν το ίδιο.

Περίληψη

Στη διπλωματική αυτή εργασία προσεγγίζεται θεωρητικά η επισφαλής εργασία ως μια μορφή κινητικότητας που αφορά ιδιαίτερα την εποχή μας. Κάνοντας λόγο για επισφαλής εργασία μιλάμε για τη μη σταθερή, μόνιμη και ασφαλή εργασία, για την εργασία χωρίς εγγυήσεις και προστασία. Η επισφαλής εργασία του καιρού μας σε αυτόν που ονομάζουμε δυτικό κόσμο, σε αντίθεση με αυτή αλλοτινών εποχών ή εκείνη που πάντοτε αφορούσε τις λιγότερο προηγμένες οικονομίες του πλανήτη, πλήττει άτομα και ομάδες άλλοτε ασφαλείς, υποβιβάζει εργασιακά και κοινωνικά νέες και νέους με πλούσια βιογραφικά μέσω της εργασιακής αβεβαιότητας, των μεσοδιαστημάτων ανεργίας, της υποαπασχόλησης, της ετεροαπασχόλησης και της “μαύρης εργασίας”. Η επισφαλής εργασία εγγράφεται σε έναν φαύλο κύκλο εργασιακής κινητικότητας και κοινωνικής ακινησίας, ο οποίος αξίζει να μελετηθεί με τα εργαλεία του παραδείγματος της κινητικότητας. Η επισφαλής εργασιακή κινητικότητα και το επισφαλές εργασιακό υποκείμενο προσεγγίζονται με τη γλώσσα των θεωρητικών εκείνων που κοιτούν αναστοχαστικά την ύστερη νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα, στο πλαίσιο μιας κριτικής θεώρησης του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος, στο οποίο κομβικό ρόλο έχει η έννοια της “ευελιξίας”. Επιχειρείται μια κριτική προσέγγιση του νεοφιλελεύθερου προτύπου της επιχειρηματικής διάθεσης του εαυτού και του προτάγματος της “δημιουργικότητας”, στο οποίο τα υποκείμενα καλούνται να συμμορφωθούν μέσα από συγκεκριμένες νόρμες προσαρμογής και αυτο-διαχείρισης. Στο ίδιο πλαίσιο εξετάζεται πώς το νεοφυές αυτό εργασιακό υποκείμενο εγκολπώνεται και μεταβολίζει τις παραπάνω αρχές και αξίες, καθώς εγγράφεται στη σφαίρα της βιοπολιτικής.

Λέξεις-κλειδιά

επισφάλεια, κινητικότητα, ευελιξία, δημιουργικότητα, βιοπολιτική

Abstract

In this thesis precarious work is theoretically approached as a form of mobility that is particularly relevant in our time. When we talk about precarious work, we are talking about non-stable, permanent and secure work, about work without guarantees and protection. The precarious work of our time in what we call the western world, as opposed to that of other eras or that which has always concerned the less advanced economies of the world, affects individuals and groups that were once secure, and it demotes young people with a rich CV in terms of employment and social status through job insecurity, unemployment, underemployment, hetero-employment and 'black labour'. Precarious work is inscribed in a vicious circle of labour mobility and social immobility, which deserves to be studied with the tools of the mobility paradigm. Precarious labour mobility and the precarious labour subject are approached in the language of those theorists who look reflectively at late modernity and postmodernity, in the context of a critical view of the neoliberal narrative, in which the concept of 'flexibility' plays a central role. A critical approach to the neoliberal model of the entrepreneurial disposition of the self and the project of 'creativity' is attempted, to which subjects are called upon to conform through specific norms of adaptation and self-management. In the same context, we examine how this neophyte labour subject embodies and transforms these principles and values as it inscribes itself in the sphere of biopolitics.

Keywords

precarity, mobility, flexibility, creativity, biopolitics

Εισαγωγή

Η ύστερη νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα χαρακτηρίζονται μεταξύ άλλων από την εδραίωση του νεοφιλελευθερισμού σε αυτόν τον γεωγραφικό και πολιτισμικό χώρο που συλλήβδην ονομάζουμε «δυτικό κόσμο», αν και παρουσιάζει σημαντική ποικιλομορφία σε πολλαπλά επίπεδα. Ο ακραίος καπιταλισμός, όπως επιχειρείται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, τείνει να εγκαθιδρύσει στη Δύση δημοκρατίες αμφίβολης ποιότητας, δημοκρατίες κίβδηλες που ενδύονται τον μανδύα του φιλελευθερισμού, δημοκρατίες κομμένες και ραμμένες στα μέτρα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς. Στις δημοκρατίες αυτές δημιουργούνται κοινωνίες δύο ταχυτήτων που εύκολα θέτουν στο περιθώριο άτομα και ομάδες υποβιβάζοντάς τους σε μία κατάσταση που δεν συνάδει με το στάτους του πολίτη/της πολίτισσας. Σε αυτόν τον ενδιάμεσο χώρο που διανοίγεται μεταξύ απλού κατοίκου και πολίτη, για να “στεγάσει” υποκείμενα τα οποία αντιμετωπίζονται ως να δικαιούνται κάτι λιγότερο από τα πλήρη δικαιώματά τους, συνωστίζεται πλήθος ατόμων και ομάδων με διαφορετικές ταυτότητες αλλά με κοινό παρονομαστή το βίωμα της επισφάλειας.

Η επισφάλεια είναι μια συνθήκη στην οποία το άτομο ή και ολόκληρες ομάδες πληθυσμού βιώνουν την αβεβαιότητα σχετικά με την ίδια τους τη ζωή, την υγεία, την εργασιακή τους κατάσταση, το βιοτικό τους επίπεδο ή το κοινωνικό τους στάτους, με αποτέλεσμα την αδυναμία ελέγχου της ζωής, τη διαρκή αγωνία για την επιβίωση και την ψυχολογική επιβάρυνση ή και κατάρρευση. Οι «γυναίκες» και οι «μετανάστες» θεωρούνται συχνά ως κατεξοχήν επισφαλή υποκείμενα στο πλαίσιο μιας ουσιοκρατικής και ομογενοποιητικής τυπολογίας. Η κινητικότητα και η μη κινητικότητα δεν μπορούν, όμως, παρά να μελετώνται λαμβάνοντας υπόψη τις αλληλένδετες επιτελέσεις του φύλου, της σεξουαλικότητας, της κοινωνικής τάξης, της εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας (Αθανασίου & Τσιμουρή, 2013: 5,7).

Μεταξύ άλλων, ως επισφαλή μπορούν να λογιστούν υποκείμενα των οποίων η ζωή, η σωματική και ψυχική υγεία ή η κοινωνική τους ένταξη διακυβεύονται εξαιτίας του αποκλεισμού τους από ορισμένα δικαιώματα, όπως η εργασία. Έτσι, μεταξύ των επισφαλών μπορεί κανείς να συμπεριλάβει εκείνα τα άτομα που παραπαίουν ανάμεσα στο στάτους του ανέργου και του εργαζομένου, καθώς εργάζονται περιστασιακά ή εργάζονται χωρίς εξασφαλισμένα εργασιακά δικαιώματα, κρατική προστασία και μέριμνα και γενικώς εργάζονται υπό συνθήκες εκμετάλλευσης.

Η αγορά εργασίας, όπως έχει διαμορφωθεί στις μέρες μας, προσφέροντας, σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη ρητορική, εργασιακή “ευελιξία”, δεν κάνει τίποτα άλλο από το να ελαστικοποιεί τους όρους εργασίας και να αφήνει εκτεθειμένο και απροστάτευτο τον εργαζόμενο/την εργαζόμενη απέναντι στη σκληρή εργοδοσία. Μια εργοδοσία, η οποία στα περιθώρια που της αφήνει ο καπιταλισμός, αντιμετωπίζει την εργασιακή δραστηριότητα ως «κενή μορφή, κατάλληλη να γεμίσει με οποιοδήποτε περιεχόμενο» (Βιόλα, 1993: 126), ακόμα και αν αυτό σημαίνει τον «υπερπροσδιορισμό» του εργαζομένου, ο οποίος καλείται να αφήσει στην άκρη ανάγκες, ικανότητες και φιλοδοξίες και να συμβιβαστεί με οτιδήποτε του προσφέρεται άνωθεν ως εργασιακή ευκαιρία, ώστε να καταφέρει να μείνει απασχολήσιμος και να μην εκβληθεί από την αγορά εργασίας.

Οι συνθήκες αυτές ήταν πάντοτε οικείες, ιδιαίτερα στις χώρες με λιγότερο προηγμένες οικονομίες. Η επισφάλεια απασχολεί και θεματοποιείται ως βασικό χαρακτηριστικό των καιρών μας, ωστόσο, καθώς έχει αρχίσει να διαχέεται προς τις πιο “αναπτυγμένες χώρες”, να κανονικοποιείται και να «δημοκρατικοποιείται» (Lorey, Στο: Puar, 2012: 172), με την έννοια ότι σήμερα δεν περιορίζεται στο “περιθώριο” της κοινωνίας, αλλά πλήττει κοινωνικά στρώματα άλλοτε ασφαλή, όπως η μεσαία τάξη. Οι συνθήκες αυτές πλέον αφορούν ανθρώπους υπερπροσοντούχους που συχνά, μάλιστα, δεν προέρχονται καν από οικογένειες της εργατικής τάξης, αλλά γνωρίζουν τον κοινωνικό υποβιβασμό με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. «Είμαστε όλοι επισφαλείς», λέει η Lorey (Puar, 2012: 172), ενώ ο P. Bourdieu, ο πρώτος διανοητής ο οποίος προβληματοποίησε σε θεωρητικό επίπεδο την επισφάλεια, γράφει πως η επισφάλεια «επικρατεί σήμερα παντού» (Bourdieu, 1998: 95).

Το ζήτημα, βέβαια, τίθεται σε νέα βάση αν σκεφτεί κανείς ότι το όψιμο ενδιαφέρον για την επισφαλή εργασία συναρτάται άμεσα με το γεγονός ότι πλέον αυτό που διακυβεύεται είναι η σταθερή εργασία των ανδρών (Αβδελά, 2009: 13). Στην πραγματικότητα, το θέμα της εργασιακής επισφάλειας απασχόλησε κοινωνικά και επιστημονικά από τη στιγμή που άρχισε να πλήττει ξεκάθαρα τα κεκτημένα του δυτικού πατριαρχικού προτύπου “λευκός, αστός, υγιής, ετεροφυλόφιλος άνδρας”.

Είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι μεταξύ των ομάδων και των ατόμων που συγκαταλέγονται σε αυτή την ευρεία γκάμα που συναπαρτίζει το «πρεκαριάτο», υπάρχουν λιγότερο και περισσότερο επισφαλείς περιπτώσεις. Η πολιτικο-οικονομική κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού έχει οδηγήσει στην επισφαλαιοποίηση των ζώων

πολλών ανθρώπων σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μιλάμε για μια γενικευμένη κατάσταση επισφάλειας, όπου η κατάσταση εξαίρεσης έχει καταστεί κανόνας, ωστόσο επηρεάζει διαφορετικά τις διάφορες περιοχές, υποκείμενα, κοινωνικές κατηγορίες και φύλα. Η Doreen Massey κάνει λόγο για «γεωμετρία των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης» (Massey, 1994), εννοώντας ακριβώς αυτή την ασυμμετρία των συνεπειών.

Ορισμένοι θεωρούν πως η υπερδιαστολή της έννοιας της επισφάλειας υποβαθμίζει την αναλυτική της αξία, ακόμη τελικά και το νόημά της. Η κριτική αυτή έχει τη σημασία της και, ίσως, χρειάζεται πράγματι σε ερευνητικό και ερμηνευτικό επίπεδο, τόσο στις ποσοτικές όσο και στις ποιοτικές αναλύσεις, μια μεγαλύτερη ευαισθησία όσον αφορά την ποικιλία των παραμέτρων της επισφάλειας και την προαναφερθείσα ασυμμετρία των συνεπειών της, ίσως ακόμη και μια νέα “γλώσσα” για να μιλήσουμε για αυτές.

Στην εργασία αυτή, θα μας απασχολήσει η επισφαλής εργασία ως μορφή κινητικότητας. Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε μέσα από τη θεωρητική προσέγγιση του θέματος να εντάξουμε την εργασιακή επισφάλεια σε αυτό που ο Cresswell (2010: 21) αποκαλεί «πολιτική της κινητικότητας», απαντώντας στα ερωτήματα: Τι είδους κινητικότητα είναι η επισφαλής εργασιακή κινητικότητα, στο πλαίσιο ποιας ευρύτερης πολιτικής εμφανίζεται και τι υποκείμενα διαμορφώνει;

Ο νεοφιλελεύθερος ηγεμονικός λόγος φетиχοποιεί την κινητικότητα, παρουσιάζοντάς την ως μια λυτρωτική αποδέσμευση του εργαζομένου από τα προκαθορισμένα και περιοριστικά ωράρια εργασίας, από τη δεσμευτική εδραία εργασία σε σταθερό τόπο, από την ανιαρή εργασιακή ρουτίνα, από τη μονότονη ενασχόληση με ένα και μοναδικό αντικείμενο εφ’ όρου ζωής. Το νεοφιλελεύθερο αφήγημα, αν και έχει εδραιωθεί για τα καλά στη συνείδηση κυρίως των νέων ανθρώπων, έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη βιωμένη εμπειρία της επισφαλούς εργασιακής κινητικότητας.

Η αυξημένη εργασιακή κινητικότητα εντός του φαύλου κύκλου της επισφάλειας έχει επηρεάσει τη βιωμένη εμπειρία του τόπου. Οι εργαζόμενοι βιώνουν τον εργασιακό τόπο με έναν τρόπο αποσπασματικό και ευκαιριακό, που δεν τους επιτρέπει να τον εντάξουν σε μία εργασιακή βιογραφία που να παρουσιάζει συνοχή και αλληλουχία. Το αφήγημα της εργασιακής τους ζωής κατακερματίζεται. Ο εργασιακός τόπος γίνεται πεδίο εκμετάλλευσης και καταπίεσης και βιώνεται τραυματικά. Τα άτομα δεν μπορούν να συνδεθούν με τον τόπο εργασίας: να κοινωνικοποιηθούν ομαλά στο εργασιακό περιβάλλον, να αναπτύξουν στενή σχέση

με τους συνεργάτες, να δείξουν αφοσίωση στο αντικείμενο της εργασίας που πραγματοποιείται εντός του. Η διαρκής αλλαγή εργασίας, περιβάλλοντος, αντικειμένου και τα συχνά μεσοδιαστήματα ανεργίας δημιουργούν σύγχυση στην ταυτότητα του υποκειμένου, το οποίο αλλοτριώνεται, δυσφορεί και υποφέρει.

Η πραγματική και συναισθηματική απομάκρυνση του εργαζομένου από τον εργασιακό τόπο, όμως, επηρεάζει τη βιωμένη εμπειρία του τόπου και με έναν ακόμη τρόπο μείζονος σημασίας. Ο τόπος εργασίας παύει να καλλιεργεί αίσθημα κοινότητας μεταξύ των εργαζομένων, μειώνοντας δραματικά τις πιθανότητες να συνασπιστούν, ώστε να αποκτήσουν “φωνή” έναντι της εργοδοσίας, πολύ περισσότερο δε να εμπλακούν στη δημιουργία συλλογικών οργάνων προάσπισης κεκτημένων ή διεκδίκησης νέων εργασιακών δικαιωμάτων. Εκπίπτουν, έτσι, οι έννοιες της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας, πράγμα που αφήνει τον εργαζόμενο και την εργαζόμενη εντελώς εκτεθειμένο/η στον αριθμιστικό διαγκωνισμό, τις εκμεταλλευτικές διαθέσεις της εργοδοσίας και την απρονοησία ή την αναληψία του κράτους.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, αναφορικά με την εργασία, ο τόπος σήμερα όχι μόνο δεν χάνει τη σημασία του, αλλά αποκτά ολοένα και περισσότερη αξία ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας. Η χαλαρή σχέση που αναπτύσσουν τα άτομα με τον (εργασιακό) τόπο, μπορεί να καταδεικνύει νέες νοηματοδοτήσεις του τόπου και νέους τρόπους ανήκειν, ωστόσο δεν μειώνει τον ρόλο που παίζει ο τόπος στη διαμόρφωση των ζώων και των ταυτοτήτων των ατόμων. Οι ανανοηματοδοτήσεις του τόπου φανερώνουν ακριβώς αυτή την καθοριστική του σημασία. Ο τόπος συνεχίζει να είναι το σημείο αναφοράς παράγοντας νέες υποκειμενικότητες.

Το πρώτο κεφάλαιο αυτής της εργασίας ξεκινά με την ανάπτυξη της έννοιας του τόπου, όπως αυτός έχει ιδωθεί από ανθρωπολογική σκοπιά, δηλαδή ως νοηματοδοτημένος χώρος. Στόχος αυτής της πραγμάτευσης είναι η μετάβαση σε μία έννοια που προσδιορίζεται με σημείο αναφοράς τον τόπο, την έννοια της κινητικότητας, κυρίως όπως αυτή έχει προσεγγιστεί από τον ανθρωπογεωγράφο T. Cresswell και τον κοινωνιολόγο, J. Urry. Απώτερος σκοπός είναι η σύνδεση της κινητικότητας με το φαινόμενο της επισφάλειας και πιο συγκεκριμένα με το φαινόμενο της επισφαλούς εργασίας, που χαρακτηρίζει τη μετανεωτερικότητα, καθώς πρόκειται για συνθήκη που προϋποθέτει ποικίλες κινητικότητες, αλλά και ακινησίες, των εργαζομένων που τη βιώνουν.

Το δεύτερο κεφάλαιο εκκινεί από την εξέταση της ευρύτερης έννοιας της επισφάλειας, για να καταλήξει στις παραμέτρους που συνιστούν πιο συγκεκριμένα την επισφαλή εργασία. Μέσα από την ιστοριοποίηση των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων κυρίως του 20^{ου} αιώνα, αναδεικνύεται το πλαίσιο εντός του οποίου εμφανίστηκαν, ωρίμασαν και εδραιώθηκαν οι επισφαλείς εργασιακές συνθήκες, ενώ επιχειρείται και η σκιαγράφηση των συνεπειών της εργασιακής επισφάλειας στα υποκείμενα που τη βιώνουν. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο γίνεται αναφορά στην άυλη εργασία που κυριαρχεί στην εποχή μας και εισάγεται η έννοια του *dispositif* της δημιουργικότητας, όπως το πραγματεύεται η Mc Robbie, ώστε να αποκαλυφθεί παρακάτω η λειτουργία του ως μηχανισμού κυβερνησιμότητας και βιοπολιτικής.

Το τρίτο κεφάλαιο εξετάζει την έννοια της «βιοπολιτικής», όπως προσεγγίστηκε από τον M. Foucault, ενώ αναφέρεται και στην έννοια της «θανατοπολιτικής» του A. Mbembe, σκιαγραφώντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο η επισφαλειοποίηση έχει καταστεί μηχανισμός κυβερνησιμότητας. Αναλύεται πώς η ζωή και ο θάνατος παύουν να συνιστούν δύο βιολογικά γεγονότα και λαμβάνουν πολιτική διάσταση, εφόσον τίθενται υπό τον έλεγχο της εξουσίας, η οποία δύναται να διαμοιράζει στο κοινωνικό σύνολο την αβεβαιότητα του βίου (εργασιακού και γενικότερου) και τον κίνδυνο του θανάτου (βιολογικού και κοινωνικού), κατά τα συμφέροντά της.

Το τέταρτο κεφάλαιο ξεκινά με τη σκιαγράφηση του εργασιακού υποκειμένου, όπως το επιδιώκει η νεοφιλελεύθερη αγορά, για να συνεχίσει με μια αναφορά στο υψηλό διακύβευμα της πολιτειότητας που αφορά τα επισφαλώς εργαζόμενα υποκείμενα. Στη συνέχεια, αναπτύσσει την μπατλεριανή θεώρηση της ευαλωτότητας ως συνθήκη διαμόρφωσης αντιστασιακών πρακτικών, καταλήγοντας σε σκέψεις, ερωτήματα και προβληματισμούς που αφορούν τις εν πολλοίς ανεξερεύντες ακόμη υποκειμενικότητες που δημιουργεί το επισφαλές εργασιακό πλαίσιο.

Το τελευταίο κεφάλαιο είναι το κεφάλαιο όπου διατυπώνονται οι τελικές διαπιστώσεις και απαντώνται τα επιστημονικά ερωτήματα της εργασίας: Η εργασιακή κινητικότητα του καιρού μας συνιστά μια εγκλωβιστική συνθήκη, στην οποία τα άτομα κάθε άλλο παρά εξασκούν την ελευθερία επιλογής, που έχει σκοπίμως έχει παρουσιαστεί ως το δώρο του σύγχρονου καπιταλισμού στον άνθρωπο. Παρ' ό,τι παρουσιάζεται σαν μια υπόσχεση ελευθερίας, αποτελεί περισσότερο μια νέα μορφή δουλείας που δημιουργεί στρατιές εκμεταλλεύσιμων εργασιακών υποκειμένων προς

όφελος του οικονομικού συστήματος και της εξουσίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώνονται υποκειμενικότητες που ακόμα, όμως, δεν έχουν προσεγγιστεί επαρκώς εμπειρικά, ώστε να γνωρίζουμε τι είδους ταυτότητες διαμορφώνουν, τι πρακτικές αντίστασης ενδεχομένως αναπτύσσουν και τι είδους πολιτικές προοπτικές μπορεί να κομίζουν για το μέλλον.

Μεθοδολογικά η εργασία αυτή συνιστά μια θεωρητική πραγμάτευση της εργασιακής επισφάλειας ως μορφής κινητικότητας, που αξιοποιεί θεωρητικούς διαφορετικών επιστημονικών πεδίων στοχεύοντας σε μία διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος. Αξιοποιεί κατά κύριο λόγο την κοινωνιολογική οπτική και την πολιτική φιλοσοφία, αλλά και διαθεματικές κριτικές θεωρήσεις «από τα κάτω» που θέτουν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους το υποκείμενο και τις πολυσύνθετες διαδικασίες συγκρότησής του, αναγνωρίζοντας τη δυναμικότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων και τη σημασία των διασταυρώσεων των κοινωνικών κατηγοριών και ταξινομήσεων εντός δυναμικών συστημάτων ανισότητας και σχέσεων εξουσίας (Ζαβού, 2021).

1. Η ανανοηματοδότηση της έννοιας τόπου και η φετιχοποίηση της κινητικότητας στη μετανεωτερικότητα

Το κεφάλαιο αυτό ξεκινά με την ανάπτυξη της έννοιας του τόπου, όπως αυτός έχει ιδωθεί από ανθρωπολογική σκοπιά, δηλαδή ως νοηματοδοτημένος χώρος. Στόχος αυτής της πραγμάτευσης είναι η μετάβαση σε μία έννοια που προσδιορίζεται με σημείο αναφοράς τον τόπο, την έννοια της κινητικότητας, κυρίως όπως αυτή έχει προσεγγιστεί από τον ανθρωπογεωγράφο T. Cresswell και τον κοινωνιολόγο, J. Urry. Απώτερος σκοπός είναι η σύνδεση της κινητικότητας με το φαινόμενο της επισφάλειας και πιο συγκεκριμένα με το φαινόμενο της επισφαλούς εργασίας, που χαρακτηρίζει τη μετανεωτερικότητα, καθώς πρόκειται για συνθήκη που προϋποθέτει ποικίλες κινητικότητες, αλλά και ακινησίες, των εργαζομένων που τη βιώνουν.

1.1. Ο τόπος ως νοηματοδοτημένος χώρος

Αναφορικά με τη διάσταση του χώρου υπάρχει στην επιστήμη ένας δυισμός: Ο χώρος διακρίνεται στην αφηρημένη ιδέα του «χώρου», που αφορά ένα γεωγραφικό σημείο στον χάρτη από τη μια και στην έννοια του «τόπου» από την άλλη (Cresswell, 2004: 10-12). Ο τόπος είναι ο χώρος ως φορέας σημασίας, ως φορέας νοηματοδότησης εκ μέρους των ανθρώπων που έζησαν, ζουν και θα ζήσουν σε αυτόν με κάποιον τρόπο. Είναι ο χώρος που βιώνεται ως εμπειρία, ο χώρος όπου πραγματοποιείται η αλληλεπίδραση των ατόμων με το περιβάλλον αλλά και μεταξύ τους. Οι νοηματοδοτήσεις και η αξία που αποδίδονται, βέβαια, σε έναν χώρο, ώστε να καταστεί τόπος διαφέρουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, σύμφωνα με τον Cresswell (2004: 9-10), η θάλασσα, που για ορισμένους ιθαγενείς της εποχής των ανακαλύψεων και της αποικιοκρατίας αποτελούσε έναν τόπο γεμάτο νοήματα, ενώ από τους Δυτικούς αντιμετωπιζόταν ως χώρος κενός, ως ένα απλό μέσο για να φτάσουν στη στεριά, η οποία αντιθέτως ήταν γεμάτη δυνητικούς, εκμεταλλεύσιμους τόπους. Ο τόπος, λοιπόν, είναι ο χώρος με τον οποίο οι άνθρωποι συνδέονται διά της εμπειρίας και της αλληλεπίδρασης, επομένως και ένας τρόπος να αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο.

Υπό μία τοπο-κεντρική θεώρηση, όπως την παρουσιάζει ο Cresswell (2004: 31-33), εφόσον ο τόπος αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή, που όμως είναι συμφυής

της ανθρώπινης ύπαρξης και την οποία κατασκευάζουμε για να βιώσουμε την ανθρωπινότητά μας, η κοινωνία δεν μπορεί να νοηθεί έξω από τον τόπο. Το κοινωνικό και το πολιτισμικό παράγονται γεωγραφικά, με την έννοια ότι ο τόπος δεν είναι απλά το αποτέλεσμα κοινωνικών διεργασιών, αλλά δημιουργεί, συντηρεί και μετασχηματίζει σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα πάνω σε αυτόν δομείται η ανθρώπινη υποκειμενικότητα.

Είναι σαφές ότι οι τόποι δεν διαθέτουν νοήματα αφ' εαυτού τους, τα νοήματα σε αυτούς τα αποδίδουν οι άνθρωποι και μάλιστα όσοι διαθέτουν τη δύναμη να το κάνουν στο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας. Αυτοί είναι και που θέτουν τις νόρμες εντός των οποίων πρέπει να κινούμαστε, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να επανοικειοποιούνται και να επανανοηματοδοτούν τόπους. Το να θεωρούμε τον τόπο ως μια κοινωνική κατασκευή τόσο ως προς την υλικότητα όσο και ως προς τη σημασία του, σημαίνει ότι η αλλαγή στη νοηματοδότηση των χώρων επαφίεται στην ανθρώπινη δράση. Οι γεωγράφοι της κριτικής πολιτισμικής γεωγραφίας εξέφρασαν την ανάγκη να ιδωθεί η έννοια του τόπου ακριβώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο και υπό το πρίσμα της κοινωνικής και πολιτισμικής σύγκρουσης (Cresswell, 2004: 27-30). Ο τόπος, δηλαδή, να θεωρηθεί πεδίο όπου αναφύονται και εκδηλώνονται σχέσεις κυριαρχίας, καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Είναι εκείνοι που διεκδίκησαν χώρο για τις παραμέτρους της φυλής, της τάξης, του φύλου ή της σεξουαλικότητας, ώστε να αναδειχθούν τα σύνθετα πλέγματα σχέσεων μεταξύ τόπου, νοήματος και εξουσίας.

Σημαντική προς την ίδια κατεύθυνση υπήρξε και η συμβολή της φεμινιστικής κριτικής. Η φεμινιστική κριτική ανέδειξε την αδυναμία της ανθρωπιστικής γεωγραφίας, η οποία έγκειται στο ότι απαλείφει τις διαφορές αναζητώντας την «ουσία» στο πλαίσιο μιας καθολικής εμπειρίας του τόπου, και συνετέλεσε στην ανάδειξη του τόπου ως μιας κοινωνικής κατασκευής που παράγει αποκλεισμούς. (Cresswell, 2004: 11, 39).

Η άποψη ότι ο τόπος συνιστά ένα συμβάν και όχι μια οντολογική υπόσταση ριζωμένη στην ιδέα της αυθεντικότητας (Cresswell, 2004: 40), συνδέεται με τη σκέψη ότι οι τόποι βρίσκονται διαρκώς σε διαδικασία. Παρουσιάζει, λοιπόν, ένα ενδιαφέρον να μελετήσουμε με ποιους τρόπους η αυξημένη κινητικότητα ανθρώπων, ιδεών και αγαθών επηρεάζει την εμπειρία του τόπου. Ορισμένοι κάνουν λόγο για ομογενοποίηση (Cresswell, 2004: 43), άλλοι για επιφανειακή αίσθηση του τόπου (Cresswell, 2004: 46) κ.λπ., ωστόσο κάποιοι άλλοι βλέπουν στους τόπους μια νέα

δυνατότητα για τους υπεξούσιους, προκειμένου να περιορίσουν τις αρνητικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης (Cresswell, 2004: 85).

1.2. Προσεγγίσεις της κινητικότητας

Κατά τον Cresswell, αν η μετακίνηση είναι το αντίστοιχο της τοποθεσίας, η κινητικότητα είναι το αντίστοιχο του τόπου, δηλαδή του νοηματοδοτημένου χώρου με τον οποίο αλληλεπιδρούμε και τον οποίο βιώνουμε ως εμπειρία (Cresswell, 2006: 3). Η κινητικότητα δεν είναι, επομένως, μια απλή μετακίνηση από τοποθεσία σε τοποθεσία. Αυτή η απλή μετακίνηση, δεν είναι παρά μια αφηρημένη κινητικότητα, δηλαδή κινητικότητα από την οποία έχουν αφαιρεθεί τα νοήματα, τα οποία αποδίδουν σε αυτή οι άνθρωποι, μια κινητικότητα προτού ληφθούν υπόψη ο τύπος, οι στρατηγικές και οι κοινωνικές επιπτώσεις της μετακίνησης (Cresswell, 2006: 3). Η κινητικότητα, λέει ο Cresswell (2006: 4), περιλαμβάνει μια εμπειρική πραγματικότητα (την καθαρή κίνηση), τις αναπαραστατικές στρατηγικές της και, τέλος, την επιτέλεσή της, καθώς βιώνεται ως εμπειρία. Η Delaney (Στο: Cresswell, 2006: 4) στην ίδια βάση εξηγεί πως η ανθρώπινη κινητικότητα περιλαμβάνει τα φυσικά σώματα που μετακινούνται διαμέσου υλικών τοπίων, αλλά και τις κατηγορικές φιγούρες που μετακινούνται διαμέσου αναπαραστατικών χώρων. Η κινητικότητα είναι κοινωνικά παραγόμενη κίνηση, προϊόν αλλά και παραγωγός ισχύος (Cresswell, 2006: 2-3).

Ο Cresswell αναγνωρίζει την ύπαρξη πολιτικής της κινητικότητας και εξηγεί: Ως πολιτική νοούνται οι κοινωνικές σχέσεις που αφορούν την κατανομή της ισχύος, ενώ ως πολιτική της κινητικότητας νοούνται οι τρόποι με τους οποίους οι κινητικότητες παράγουν κοινωνικές σχέσεις και παράγονται από αυτές (Cresswell, 2010: 21) – οι κοινωνικές σχέσεις περιλαμβάνουν τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών τάξεων, φύλων, εθνοτήτων, εθνικοτήτων, θρησκευτικών ομάδων κ.λπ. Για αναλυτικούς λόγους, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πώς η κινητικότητα μπορεί να γίνει πολιτική, ο Cresswell διακρίνει σε αυτή τρεις πλευρές που συναπαρτίζουν συμπλέγματα κινητικότητας (constellations of mobility), όπως ο ίδιος τα ονομάζει: τη φυσική μετακίνηση, το αποδιδόμενο κοινό νόημα και τη βιωμένη εμπειρία. Η πρώτη πλευρά αφορά την απόσταση, την ταχύτητα και τη συχνότητα της μετακίνησης. Η δεύτερη πλευρά αφορά τα αφηγήματα και τις αναπαραστάσεις της, ενώ η τρίτη πλευρά αφορά την ποιότητα της μετακίνησης και τις συνθήκες υλοποίησής της.

Αναφορικά με το κοινό νόημα, σημαντικό είναι να επισημανθεί πως το γεωγραφικό φαντασιακό δεν αντανακλά απλά κάποιες ατομικές ιδέες, εισχωρεί στον κόσμο της δράσης, διαμορφώνει τον κόσμο που ζούμε, γίνεται κοινωνικό και

πολιτικό. Το δημόσιο και το ιδιωτικό, για παράδειγμα, είναι κοινωνικές κατασκευές. Το ίδιο και η κινητικότητα, βέβαια από αυτή δεν μπορούμε να απαλλαγούμε, διότι δεν την επινοήσαμε, είναι γεγονός της ζωής. Ο τρόπος που σκεφτόμαστε γύρω από αυτή είναι, ωστόσο, κοινωνικά κατασκευασμένος. Αυτή η καθολική φύση της κινητικότητας, λέει ο Cresswell (2006: 22), ίσως την κάνει να φαντάζει όχι και τόσο ενδιαφέρουσα, όμως ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό της είναι που την καθιστά ισχυρό στοιχείο όλων των ιδεολογιών, οποιουδήποτε προσανατολισμού.

Για αναλυτικούς λόγους, χρήσιμες μπορούν να σταθούν και δύο έννοιες στις οποίες αναφέρεται ο Urry (2007). Ο Urry κάνει λόγο για «motility¹ capital», δηλαδή για το κεφάλαιο που διαθέτει ένα άτομο αναφορικά με την κινητικότητα –το οποίο μάλιστα δύναται να αντισταθμίζει ελλείψεις άλλων κεφαλαίων– και για «affordances», δηλαδή για τις υποκειμενικές και αντικειμενικές δυνατότητες, που περιορίζουν σε συγκεκριμένο εύρος επιλογών κινητικότητας.

Στο παρελθόν δεν υπήρχε καθόλου ενδιαφέρον για την κινητικότητα καθαυτή. Η ανθρώπινη μετακίνηση θεωρούταν ως κενός χώρος και νεκρός χρόνος (Cresswell, 2010: 18). Οι σπουδές στην κινητικότητα άρχισαν να αλλάζουν, όμως, το τοπίο. Το παράδειγμα της κινητικότητας επιτρέπει, πλέον, να θεωρητικοποιήσουμε τον κοινωνικό κόσμο ως ένα σύνολο οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών, δομών και ιδεολογιών που περιλαμβάνουν, προϋποθέτουν, περιορίζουν διάφορα είδη κινητικότητας ανθρώπων, ιδεών, πληροφοριών και αντικειμένων, σύμφωνα με τον Urry (2007: 18). Εκκινώντας από τις ίδιες τις παρατηρήσεις του Urry και τολμώντας να συμπληρώσουμε τη σκέψη του, θα λέγαμε πως πρόκειται για ένα παράδειγμα που διαπερνά πλείστα επιστημονικά πεδία και επιτρέπει να εξετάσουμε ξανά ορισμένα κοινωνικοπολιτικά θέματα με διεπιστημονικό τρόπο, πέρα από τις συμβατικές αναλύσεις, βάζοντας «περισσότερη κοινωνία» στη μελέτη του ταξιδιού. Εξάλλου, όπως ο ίδιος επισημαίνει, υπάρχουν πολλά είδη κινητικότητας που δεν έχουν απασχολήσει ακόμη τις κοινωνικές επιστήμες, παρότι παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων (Urry, 2007: 18-19). Το νέο παράδειγμα της κινητικότητας ήρθε για να προβληματοποιήσει τις καθιστικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν τον χώρο ως φυσικά σταθερό, αλλά και τις απεδαφικοποιημένες

¹ Ο Kaufmann (Στο: Urry, 2007: 38) διακρίνει τη «mobility» από τη «motility» κάνοντας λόγο για την πραγματική, παρατηρήσιμη κίνηση από τη μια και για τον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο οικειοποιείται τις πιθανότητες στο πεδίο της κινητικότητας και τις χρησιμοποιεί για τις δραστηριότητές του από την άλλη.

θεωρίες που αναζητούν μια μεγάλη αφήγηση κινητικότητας που αφορά τη ρευστή μετανεωτερικότητα (Hannam, Sheller & Urry, 2006: 5).

Ο Urry αναφέρεται στον Simmel ως τον θεμελιωτή του παραδείγματος της κινητικότητας, καθώς ήταν εκείνος ο οποίος εστίασε στην «επιθυμία για σύνδεση», που διαμορφώνει τις σχέσεις και τα πράγματα. Σύμφωνα με τον Simmel, είναι ιδίων των ανθρώπων και μόνο να θεωρούν τις όχθες του ποταμού όχι ως ξέχωρες αλλά απλά ως χωρισμένες, άρα και συνδετές (Urry, 2007: 20). Η Lapierre, παραπέμποντας στον Simmel (1988), επίσης, συνηγορεί με τρόπο γλαφυρό υπέρ αυτής της ανθρώπινης μοναδικότητας: «Το ζώο μπορεί ασφαλώς να διατρέξει μεγάλες αποστάσεις, να βρει τον προσανατολισμό του, να ακολουθήσει ίχνη, “δεν συνδέει όμως την αρχή και το τέλος της διαδρομής, δεν εκτελεί το θαύμα του δρόμου: δηλαδή την παγίωση της κίνησης διά μιας στερεάς δομής, η οποία απορρέει από το ίδιο”. Η γέφυρα, περισσότερο από την οδό, μαρτυρεί τούτη την ανθρώπινη ικανότητα να συλλαμβάνουμε ταυτόχρονα το χάσμα και την ένωση, την απόσταση και τον προσορισμό. Πράγματι, για μας οι όχθες δεν είναι απλώς απομακρυσμένες αλλά τις αντιλαμβανόμαστε ως χωρισμένες, πράγμα που συνεπάγεται τον συσχετισμό τους: “Υπερνικώντας το εμπόδιο, η γέφυρα συμβολίζει την επέκταση της βουλευσιακής μας σφαίρας στο διάστημα”.» (Lapierre, 2008: 35-36). Αν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το παράδειγμα της κινητικότητας ως ένα μεθοδολογικό πλαίσιο ολιστικής προσέγγισης της μετακίνησης, τότε αυτή η πρόθεση εκκινεί από αυτή ακριβώς τη συμμελιανή βάση της συνδεσιμότητας.

Οι απόψεις σημαντικών θεωρητικών της ανθρωπιστικής γεωγραφίας, που αφορούν τον τόπο και την κινητικότητα, παρά τις αδυναμίες τους², δίνουν το στίγμα της εποχής. Κατά τον Tuan, ο σύγχρονος άνθρωπος αποκτά μόνο μια επιφανειακή αίσθηση του τόπου, χωρίς να αποκτά ρίζες σε αυτόν, εξαιτίας της αυξημένης κινητικότητάς του. Ο Tuan δίνει χαρακτηριστικά το παράδειγμα του επιχειρηματία, ο οποίος ζει στα προάστια, αλλά βλέπει ελάχιστα το σπίτι του, αφού ταξιδεύει πολύ συχνά, και όταν βρίσκεται στο σπίτι του, συχνά αυτό γίνεται χώρος επίδειξης κοινωνικής θέσης μεταξύ συναδέλφων ή χώρος εργασίας. Για τον Tuan, η ένταση της εμπειρίας μπορεί να καταστήσει έναν τόπο σημαντικό για έναν άνθρωπο, ωστόσο η διάρκεια της εμπειρίας παίζει καθοριστικό ρόλο, αν θέλουμε να πούμε ότι ένας χώρος

² Ως αδυναμίες καταλογίζουμε την ταύτιση του τόπου με τη στασιμότητα, αλλά και την προσκόλληση στην ιδέα της αυθεντικότητας, που χαρακτηρίζει τις προσεγγίσεις της ανθρωπιστικής γεωγραφίας.

έχει γίνει πραγματικά δικός μας και οικείος «σαν ένα παλιό ζευγάρι παντόφλες» (Tuan, 2003: 183-184).

Ο Relph (1976), πηγαίνει ένα βήμα παρακάτω και εισάγει τον όρο «ατοπικότητα» (placelessness) για να αποδώσει την ελαχιστοποίηση της σημασίας του τόπου στην εποχή μας. Πιο συγκεκριμένα, ο Relph θεωρεί ότι ο σύγχρονος άνθρωπος, συμμετέχοντας στη μαζική επικοινωνία και κουλτούρα που υποστηρίζει το οικονομικό σύστημα του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού –μέσα από το «κιτς» (kitsch) και την «τεχνική» (technique), τα οποία στοχεύουν στην απροβλημάτιστη, εύκολη και ευχάριστη κατανάλωση από τη μια, αλλά και την αποτελεσματικότητα, την παραγωγικότητα και το κέρδος από την άλλη–, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας ομοιομορφίας των εμπειριών του τόπου, καθώς οι τόποι χάνουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους. Έτσι, ο άνθρωπος παύει να μπορεί να συνδεθεί σε βάθος με τον τόπο και δεν αναπτύσσει μαζί του μία αυθεντική, ειλικρινή σχέση, παρά υποκύπτει σε μια διεκπεραιωτική ή/και καταναλωτική επαφή μαζί του, χωρίς να αντιλαμβάνεται τη συμβολική σημασία του. Για τον Relph, η αυθεντική σχέση με τον τόπο είναι μια σχέση «όχι διαμεσολαβημένη και διαστρεβλωμένη μέσω μιας σειράς εντελώς αυθαίρετων κοινωνικών και διανοητικών μοδών για το πώς θα έπρεπε να είναι αυτή η εμπειρία, ούτε ακολουθώντας στερεότυπες συμβάσεις» (Relph, 1976: 64).

Ο Augé, στο βιβλίο του «Non-Places: Introduction to an anthropology of supermodernity» (1995), προσεγγίζει το θέμα του τόπου με μία πιο περιγραφική μάλλον και λιγότερο αξιολογική ματιά. Παρατηρώντας τον σύγχρονο κόσμο, εντοπίζει ένα νέο είδος χώρων, τους οποίους ονομάζει «μη-τόπους», καθώς αυτοί διαφέρουν από τους κλασικούς ανθρωπολογικούς τόπους, όπως τους περιγράψαμε παραπάνω. Οι μη-τόποι, σε αντίθεση με τους τόπους, δεν χαρακτηρίζονται από ιστορικότητα, σχεσιακότητα και προσδιοριστικότητα (Augé, 1995: 77-78), είναι σχεδιασμένοι απλά για να διασχίζονται. Σε αυτούς, οι αλληλεπιδράσεις εξυπηρετούν πολύ συγκεκριμένους και περιορισμένους σκοπούς, με αποτέλεσμα να μην παράγουν κοινωνικότητα, παρά μόνο συμβατικότητα και ομοιομορφία, κυρίως μέσα από τον σιωπηρό διάλογο που αναπτύσσεται μεταξύ των ατόμων και των καθοδηγητικών κειμένων και σημάτων που τους περιβάλλουν με τη μορφή προτροπών, απαγορεύσεων ή πληροφοριών. Ταυτόχρονα, στους μη-τόπους κυριαρχεί η ανωνυμία και η εφήμερη ταυτότητα ενός ατόμου, απαλλαγμένου από το βάρος της ζωής που προηγείται και έπεται αυτής της παρενθετικής παραμονής στον μη-τόπο. Εκεί, ο

χώρος και ο χρόνος είναι αυστηρά διευθετημένος, με αποτέλεσμα να μην διανοίγονται δυνατότητες για κοινωνική αλληλεπίδραση ή αυτοπροσδιορισμό, ενώ οι άνθρωποι φαίνεται να μοιράζονται μία μονοδιάστατη και απλοϊκή κοινή ταυτότητα, για παράδειγμα αυτή του επιβάτη ή του αγοραστή. Τέτοιοι χώροι είναι τα αεροδρόμια, οι σταθμοί λεωφορείων και τρένων, τα σούπερ-μάρκετ, τα εμπορικά κέντρα, τα θεματικά πάρκα αναψυχής κ.λπ.

Την ανησυχία των ανθρωπιστικών γεωγράφων των δεκαετιών 1970 και 1980 για την υποβάθμιση της σημασίας του τόπου και τη χαλαρότητα των δεσμών του ανθρώπου με αυτόν, είχε σε μεγάλο βαθμό προετοιμάσει το βιβλίο «Future Shock» του κοινωνιολόγου Alvin Toffler, (Cresswell, 2006: 37-38). Εκεί, ο Toffler εξέφραζε την άποψη ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι χρησιμοποιούν τον τόπο και έπειτα τον απορρίπτουν με την ευκολία που ξεφορτώνονται τα ντενεκεδάκια της μπίρας: «Γινόμαστε μάρτυρες της ιστορικής παρακμής της σπουδαιότητας του τόπου στην ανθρώπινη ζωή», έγραφε ο Toffler (1971: 75). Στο ίδιο κείμενο, ο Toffler συνδέει αυτή την υποβάθμιση της σημασίας του τόπου στη ζωή μας με την αυξημένη κινητικότητα, στην οποία οι άνθρωποι σήμερα φαίνεται να επενδύουν πολύ. Στο κείμενό του, χρησιμοποιεί τη μεταφορά του νομάδα, ωστόσο μετ' επιτάσεως φροντίζει να ξεκαθαρίσει ότι η αυξημένη κινητικότητα σήμερα δεν πρέπει να συσχετίζεται μόνο με τη φτώχεια και την ανεργία, εξηγώντας ότι ιδιαίτερα στην Αμερική η κινητικότητα αφορά σε μεγάλο βαθμό επαγγελματίες του “λευκού κολάρου”. Ενδιαφέρον παρουσιάζει μια αναφορά σε άρθρο της Wall Street Journal, η οποία κάνει λόγο για «corporate gypsies», ενώ στην προσωπική μαρτυρία ενός υπερ-κινητικού στελέχους, που ακολουθεί, διαβάζουμε τη δήλωση: «I almost feel like we are just camping» (Toffler, 1971: 82).

Ο Toffler συνδέει την απελευθέρωση από την κοινωνική θέση με την απελευθέρωση από τη σταθερή γεωγραφική θέση. Θεωρεί ότι η κινητικότητα έχει καθιερωθεί ως μία θετική αξία per se, μια διαβεβαίωση της ελευθερίας και όχι απλά μία αντίδραση σε έξωθεν πιέσεις, καθώς πολλοί σημερινοί άνθρωποι μετακινούνται απλά και μόνο επειδή χρειάζονται μια αλλαγή. Στο βιβλίο του, ο Toffler φροντίζει, βέβαια, να αναφερθεί και στις δυσκολίες προσαρμογής που αντιμετωπίζουν οι μετακινούμενοι, όπως επίσης και στη διακινδύνευση του αισθήματος της δέσμευσης (commitment), το οποίο συνδέεται στενά με την έννοια τόπου. Η διαρκής μετακίνηση επιφέρει τη μικρή διάρκεια παραμονής στον τόπο, με ακόλουθο αποτέλεσμα τις εφήμερες σχέσεις και την αδυναμία δέσμευσης. Η αφοσίωση στον τόπο φαίνεται να

υπολείπεται πια της αφοσίωσης, για παράδειγμα, στην εταιρεία ή στο επάγγελμα. Η δέσμευση αποδεσμεύεται από τον τόπο και ο άνθρωπος επενδύει πλέον σε κοινωνικές δομές που είναι και οι ίδιες πιο ρευστές (Toffler, 1971: 92-93). Αντιπαραβάλλοντας τον σύγχρονο νομάδα με τον παραδοσιακό, ο Toffler καταλήγει ότι οι σημερινοί περιπλανώμενοι δεν μετακινούν μαζί τους το σπίτι, την οικογένεια και τη φυλή, παρά αφήνουν πίσω τους όλο το κοινωνικό τους περιβάλλον (Toffler, 1971: 91), πράγμα που αναγκάζει το άτομο να δημιουργεί και να διαρρηγνύει τους δεσμούς του με πολύ πιο γρήγορους ρυθμούς (Toffler, 1971: 94).

Η μεταφορά του νομάδα, όπως τη συναντήσαμε στον Toffler, είναι μια προσφιλή μεταφορά των θεωρητικών που ασχολήθηκαν με τη μετανεωτερικότητα, με την κινητικότητα και τη συνδεσιμότητα που τη χαρακτηρίζει. Μελετώντας τον τρόπο ζωής του σύγχρονου ανθρώπου και τις επιδράσεις της τεχνολογίας στις κοινωνίες του, οι θεωρητικοί αυτοί καταλήγουν στον εμπειρικό ισχυρισμό ότι οι σύγχρονοι άνθρωποι («digital nomads») μοιάζουν με τους παραδοσιακούς νομάδες, όχι απλά γιατί βρίσκονται διαρκώς εν κινήσει, αλλά εξαιτίας της δυνατότητάς τους να είναι συνεχώς συνδεδεμένοι: χάρη στις κινητές ψηφιακές συσκευές τους, μπορούν να κουβαλούν παντού το σπίτι, τη δουλειά και τους δικούς τους ανθρώπους. Η Fortunati (2002), εξηγεί ότι το αίσθημα του ανήκειν δεν συνδέεται πλέον με το να ανήκουμε σε εδραίους τόπους, αλλά με το να ανήκουμε σε επικοινωνιακά δίκτυα, ενώ η «επιλεγμένη κοινωνικότητα» (chosen socialness) που προσφέρουν τα μέσα επικοινωνίας και δικτύωσης δίνει στο άτομο ένα αίσθημα ελέγχου του περιβάλλοντός του, όπου και αν βρίσκεται· ανά πάσα στιγμή μπορούμε να επικοινωνήσουμε με έναν δικό μας άνθρωπο, αποφεύγοντας έτσι την αναγκαστική και «ευκαιριακή κοινωνικότητα» (chance socialness) και μειώνοντας το στρες που μπορεί να προκαλεί η κινητικότητά μας. Σύμφωνα με τον Castells (1996), τον κριτικό ρόλο, στην πραγματικότητα, παίζει η διαρκής συνδεσιμότητα και όχι η κίνηση.

Ο De Lange (2009)³ ασκεί κριτική σε όλες τις παραπάνω χρήσεις της φιγούρας του νομάδα. Σε αδρές γραμμές, η κριτική του εστιάζει κυρίως στα εξής: α) δεν υπάρχει μία ενιαία μορφή νομαδισμού – οι διάφοροι νομαδικοί πληθυσμοί διαβιούν υπό διαφορετικές συνθήκες και με διαφορετικούς τρόπους, β) ακόμα και αν

³ Ο Michiel de Lange είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Μέσων και Πολιτισμού του Πανεπιστημίου της Ουτρέχτης (Ολλανδία). Το κείμενο στο οποίο παραπέμπουμε είναι δημοσιευμένο στον προσωπικό του ιστότοπο και πρόκειται για προσχέδιο κεφαλαίου της διδακτορικής του διατριβής, το οποίο όμως δεν εντοπίσαμε στο τελικό κείμενό της με τίτλο: «Moving circles: Mobile Media and Playful Identities» (2010).

δεχθούμε ότι η αναλογία στηρίζεται στα βασικά χαρακτηριστικά του νομαδικού βίου, και πάλι η ιδέα ότι οι νομάδες ζουν σε πλήρη ανεξαρτησία από τον τόπο και τον χρόνο, υπό συνθήκες απόλυτης ελευθερίας, είναι εσφαλμένη⁴, γ) στη χρήση της μεταφοράς του νομάδα λανθάνει μια ανιστορικότητα, σαν οι νομάδες να έμειναν अपαράλλαχτοι στον χρόνο, δ) δεν είναι πολύ ακριβές ότι είμαστε υπερ-κινητικοί και αποσυνδεδεμένοι από τον τόπο, οι κινήσεις μας παρουσιάζουν χρονική και χωρική τακτικότητα και είναι εντυπωσιακά εντοπισμένες και προβλέψιμες, ε) είναι μια μονόπλευρη προσέγγιση που δεν λαμβάνει υπόψη πώς οι κινητικότητες της εποχής μας διαπλέκονται μεταξύ τους, στ) δεν λαμβάνει υπόψη την πολιτική διάσταση που αφορά την κινητικότητα – η κινητικότητα είναι διαφορεικά κατανομημένη και υπόκειται σε σχέσεις εξουσίας.

Στη μετανεωτερικότητα, όμως, τα πράγματα έχουν αλλάξει και αναφορικά με τη διάσταση του χρόνου. Ο Harvey, πολλές δεκαετίες πριν, είχε ήδη υποστηρίξει ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από «χωροχρονική συμπίεση» (time-space compression), η οποία έχει αποπροσανατολιστικό και ανατρεπτικό αντίκτυπο στις πολιτικοοικονομικές πρακτικές, στην ισορροπία της ταξικής εξουσίας, καθώς και στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή» (Harvey, 1989: 284). Πιο πρόσφατα, ο Urry (2000) κάνει λόγο για αντικατάσταση του «ωρολογιακού χρόνου» (clock-time), με τις σαφείς διαχωριστικές γραμμές, από τον «στιγμιαίο/ακαριαίο χρόνο» (instantaneous time), ο οποίος χαρακτηρίζεται από ιλιγγιώδεις ταχύτητες, εφημερότητα και θολά όρια. Αναλύοντας, κάνει αναφορές σε ποικίλες παραμέτρους του «ακαριαίου χρόνου». Ενδεικτικά, αναφέρεται στη ραγδαία διαδοχή των ασύνδετων γεγονότων που μας κατακλύζουν στα μίντια, στη ρουτινοποίηση “επίκαιρων” τραγωδιών, στην αδυναμία του σύγχρονου ανθρώπου να αναμένει ή να συγκεντρώνεται σε ένα έργο διαρκείας, στην ανάδυση της δεξιότητας του multitasking, στη δυσκολία των νέων να κάνουν σχέδια για το μέλλον εστιάζοντας αναγκαστικά στο εδώ και το τώρα, στην εξατομίκευση της εργασίας και την παρακμή της συλλογικότητας κ.ά. (Urry, 2000: 127-129).

Ο Urry παραθέτει μία μακριά λίστα των χαρακτηριστικών του «ακαριαίου χρόνου» (2000: 129), από τα οποία επιλέγουμε να παρουσιάσουμε ορισμένα, με γνώμονα κυρίως το θέμα της δικής μας μελέτης: α) τεχνολογικές και οργανωτικές αλλαγές που έχουν ως συνέπεια την κατάρρευση των διακριτικών ορίων ανάμεσα σε

⁴ Ο De Lange τεκμηριώνει τη θέση του κάνοντας αναφορά σε έρευνα πεδίου κοντά στους ημι-νομάδες κτηνοτρόφους Φουλάνι στη Νιγηρία, στην οποία συμμετείχε.

μέρα και νύχτα, εργάσιμη εβδομάδα και Σαββατοκύριακο, σπίτι και δουλειά, εργασία και αναψυχή, β) αύξηση των βραχυπρόθεσμων εργασιακών συμβολαίων, γ) εφημερότητα στη μόδα, τα προϊόντα, τις εργασιακές διαδικασίες, τις ιδέες, τις εικόνες, δ) αυξημένη παροδικότητα σε δουλειές, καριέρες, προσωπικές σχέσεις, ε) αναλωσιμότητα προϊόντων και τόπων στο πλαίσιο μιας κουλτούρας της απόρριψης (throwaway society), στ) εύκολη πρόσβαση σε προϊόντα και υπηρεσίες από όλο τον κόσμο, χωρίς την προϋπόθεση του ταξιδιού ή της αναμονής, ζ) αύξηση των διαζυγίων και άλλων μορφών οικιακής διάλυσης, η) ολοένα και πιο ευμετάβλητες πολιτικές προτιμήσεις κ.ά.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η μετανεωτερικότητα είναι μια εποχή που μεταξύ άλλων χαρακτηρίζεται από τη συμπίεση του χρόνου, τη χαλαρότητα της σχέσης με τον τόπο και την αυξημένη κινητικότητα των ατόμων σε παγκόσμια κλίμακα. Στη συνέχεια (Κεφάλαιο 2), θα αναλυθούν οι έννοιες της επισφάλειας και της εργασιακής επισφάλειας, ώστε να αναδειχθεί στο τέλος πώς τα ανωτέρω χαρακτηριστικά συνδέονται με την εργασία ως ξεχωριστό πεδίο της ανθρώπινης δράσης, με ποιον ακριβώς τρόπο δύνανται να την καθιστούν επισφαλής και με τι είδους συνέπειες.

2. Η επισφάλεια της ζωής και της εργασίας εντός του νεοφιλελεύθερου συστήματος

Το κεφάλαιο αυτό εκκινεί από την εξέταση της ευρύτερης έννοιας της επισφάλειας, για να καταλήξει στις παραμέτρους που συνιστούν πιο συγκεκριμένα την επισφαλή εργασία. Μέσα από την ιστορικοποίηση των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων κυρίως του 20^{ου} αιώνα, αναδεικνύεται το πλαίσιο εντός του οποίου εμφανίστηκαν, ωρίμασαν και εδραιώθηκαν οι επισφαλείς εργασιακές συνθήκες, ενώ επιχειρείται και η σκιαγράφηση των συνεπειών της εργασιακής επισφάλειας στα υποκείμενα που τη βιώνουν. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο γίνεται αναφορά στην άυλη εργασία που κυριαρχεί στην εποχή μας και εισάγεται η έννοια του *dispositif* της δημιουργικότητας, όπως το πραγματεύεται η Mc Robbie, ώστε να αποκαλυφθεί παρακάτω η λειτουργία του ως μηχανισμού κυβερνησιμότητας και βιοπολιτικής.

2.1. Επισφάλεια και μετανεωτερικότητα

Ο Giddens, στο έργο του «Οι συνέπειες της νεωτερικότητας», χρησιμοποιεί μια εύστοχη αλλά και δυσοίωνη μεταφορά για να περιγράψει την εποχή μας. Μοιάζει, λέει, σαν να επιβαίνουμε σε ένα τεράστιο θωρηκτό, το οποίο διαγράφει μια ξέφρενη πορεία, κινδυνεύοντας ανά πάσα στιγμή να συντριβεί, γκρεμίζοντας τους επιβαίνοντές του. Η μεταφορά του «τζαγγερνώτ» (Giddens, 2014: 193-194) χρησιμοποιείται για να αισθητοποιηθεί η απρόβλεπτη πορεία του σύγχρονου κόσμου, ο οποίος, οδηγούμενος από αντιφατικές και μη ελεγχόμενες δυνάμεις, δεν προσφέρει πλέον καμία ασφάλεια, αντιθέτως εκθέτει συνεχώς τους ανθρώπους σε ποικίλες αγωνίες και διακινδυνεύσεις.

Παρόμοιες ανησυχίες μοιράζονται οι κοινωνιολόγοι Beck, Giddens & Lash (1994) στο συλλογικό τους πόνημα που αφορά την «ανακλαστική νεωτερικότητα» (*reflexive modernity*), η οποία μεταξύ άλλων χαρακτηρίζεται από την αδυναμία πρόβλεψης των συνεπειών της πολιτικής δράσης στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας, την οποία ο Beck (1992) ήδη σε προηγούμενο βιβλίο του είχε χαρακτηρίσει ως «κοινωνία της διακινδύνευσης» (*risk society*). Στην κοινωνία αυτή της έντονης εξατομίκευσης, που οι κοινωνικές τάξεις διαλύονται και

τα παραδοσιακά δίκτυα στήριξης των ατόμων καταρρέουν, στο επίκεντρο πλέον δεν βρίσκεται η κατανομή των αγαθών αλλά η κατανομή των κινδύνων.

Παρόμοια, στους «Ρευστούς καιρούς» του ο Bauman (2017), αναλύοντας το πέρασμα από τη «σταθερή» στη «ρευστή» φάση της νεωτερικότητας, εξηγεί πως σήμερα οι κοινωνικές μορφές (δομές, θεσμοί, πρότυπα αποδεκτής συμπεριφοράς) αλλάζουν τόσο γρήγορα στον χρόνο, ώστε να διαλύονται πριν καλά-καλά εδραιωθούν, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να λειτουργήσουν ως πλαίσιο αναφοράς για τη διαμόρφωση μακροχρόνιων στρατηγικών εκ μέρους των ατόμων. Η αδυναμία οργάνωσης ατομικών «σχεδίων ζωής» οδηγεί στον «κατακερματισμό του ατομικού βίου σε μια σειρά από βραχυπρόθεσμα και αναρίθμητα προγράμματα και επεισόδια» (Bauman, 2017: 18), ο οποίος τροχοπεδεί τη δημιουργία εκείνων των «αλληλουχιών» που θα συνέβαλαν στην εξέλιξη, την ωρίμανση, την καριέρα και την πρόοδο. Ταυτόχρονα, το κράτος χάνει τον ρόλο του να υποστηρίζει τα άτομα απέναντι στην ατομική αποτυχία και κακοτυχία, ενώ η κοινωνική αλληλεγγύη υπονομεύεται από τον ανταγωνισμό που επιβάλλει η αγορά, πράγμα που σημαίνει ότι επαφίεται πλέον στα άτομα, μέσα από μοναχικές διαδρομές, με λιγοστούς πόρους και εργαλεία στη διάθεσή τους, να βρίσκουν ατομικές λύσεις στα κοινωνικά προβλήματα. Εφόσον τα άτομα εντέχνως χρίζονται «ελεύθεροι επιλογείς» της ζωής τους, καλούνται να σηκώσουν κατ' αποκλειστικότητα το βάρος των συνεπειών των επιλογών τους, παρόλο που υπάρχουν δυνάμεις οι οποίες υπερβαίνουν τη δυνατότητα ελέγχου τους. Προσθήκους δεξιότητα επιβίωσης μέσα σε αυτές τις συνθήκες θεωρείται στις μέρες μας η ευελιξία, δηλαδή η ετοιμότητα να αλλάζει κανείς τακτικές, να προσαρμόζεται στα δεδομένα, εκμεταλλευόμενος ευκαιρίες της στιγμής και βάζοντας στην άκρη τις προτιμήσεις του, ενώ μάλιστα η ροή των πραγμάτων είναι τέτοια, που οι γνώσεις, οι δεξιότητες και τα μέσα που επιτυχώς είχε κάποτε αξιοποιήσει το άτομο, πολύ πιθανόν να έχουν πλέον αχρηστευτεί.

Όλες οι παραπάνω κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της νεωτερικότητας περιγράφουν αυτό που στις μέρες μας έχει αποδοθεί με τον όρο «επισφάλεια». Όπως συνοψίζουν οι Armano et al. (2017: 4-5), η επισφάλεια έχει προσεγγιστεί από τη δεκαετία του 2000 και έπειτα με διάφορους τρόπους: Άλλοτε συλλαμβάνεται ως οντολογικό ζήτημα που συνδέεται με την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων ως κοινωνικών όντων, στο πλαίσιο ενός αιτήματος του επισφαλούς Άλλου. Άλλοτε εντάσσεται στους μηχανισμούς κυβερνησιμότητας του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Άλλοτε εξετάζεται ως στρατηγική των νεοφιλελεύθερων πολιτικών

που εντείνουν την απροβλεψιμότητα στον εργασιακό βίο και την έλλειψη κοινωνικής προστασίας. Σε άλλες περιπτώσεις, από μια πιο βιωματική σκοπιά, θεωρείται στο πλαίσιο της τάσης τους σύγχρονου οικονομικού συστήματος να αποθεώνει τη διαρκή απόκτηση δεξιοτήτων και να ενθαρρύνει την επιχειρηματική διάθεση του εαυτού. Ενώ, τέλος, σε ορισμένες προσεγγίσεις αντιμετωπίζεται ως η κοινή εμπειρία που φέρνει κοντά άτομα και ομάδες που συλλογικά και αλληλέγγυα μπορούν να προβούν σε πολιτικές διεκδικήσεις ξεπερνώντας τα παραδοσιακά μοντέλα όπως ο συνδικαλισμός.

Επιλέγουμε στην εργασία αυτή ως βασικό θεωρητικό εργαλείο “ανάγνωσης” της επισφάλειας την προσέγγιση της φιλοσόφου Judith Butler, γιατί πρόκειται για μια ολοκληρωμένη προσέγγιση που αναδεικνύει τον πολιτικό χαρακτήρα της επισφάλειας. Σύμφωνα με την Butler, η κοινωνική επισφάλεια (precarity) είναι μία συνθήκη που επιβάλλεται πολιτικά, καθώς ο κίνδυνος της κοινωνικής υποβάθμισης διαμοιράζεται ανισομερώς στο κοινωνικό σύνολο, ενώ οι πολιτικοί και κοινωνικοοικονομικοί θεσμοί αδυνατούν να λειτουργήσουν προστατευτικά απέναντι στις επισφαλειοποιητικές συνθήκες, όπως η ανεργία (Butler, 2017: 33-34). Η κοινωνική επισφάλεια, κατά την Butler, είναι μια «συνθήκη επιβεβλημένης ανισότητας και ένδειας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 40), που προκύπτει από «διαφορική κατανομή της επικινδυνότητας» του βίου (Butler, 2017: 47). Έτσι, ορισμένα άτομα και πληθυσμοί μπορεί να αφήνονται απροστάτευτοι και να «εκτίθενται περισσότερο στον τραυματισμό, τη βία και τον θάνατο» (2017: 47).

Η έννοια της επισφάλειας είναι στενά συνυφασμένη με την έννοια της «απ-αλλοτρίωσης», όπως την εισηγούνται στο ομώνυμο έργο τους οι Μπάτλερ & Αθανασίου (2016). Πρόκειται για μία «καταναγκαστική και στερητική» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 16) συνθήκη, η οποία «προϋποθέτει την ιδέα ότι κάποιος άνθρωπος θα στερηθεί κάτι που του ανήκει δικαιωματικά» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 20), υποπίπτοντας στην κατάσταση της «μη ύπαρξης» και του «κοινωνικού θανάτου» εξαιτίας μιας παγκόσμιας πολιτικής που ξεχωρίζει τις ενσώματες υποκειμενικότητες σε αναλώσιμες και μη (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 38-39). Στο βιβλίο γίνεται ρητή σύνδεση των επισφαλειοποιητικών συνθηκών με την εξατομικευτική και επιχειρηματική ηθική που υποστηρίζει ο νεοφιλελευθερισμός, σύμφωνα με τις οποίες το άτομο, ακόμα και το πιο αδύναμο κοινωνικά, είναι ο αποκλειστικός φορέας της απόλυτης ευθύνης της ζωής του, έχοντας χρέος να πετύχει την αυτάρκειά του μέσα από την επιχειρηματική διάθεση του εαυτού του και τη

μεγιστοποίηση της αξίας του στην αγορά, στο πλαίσιο ενός εξαιρετικά ανταγωνιστικού κλίματος, χωρίς εχέγγυα και δίχως προστασία. Η βιοπολιτική διάσταση της επισφάλειας είναι προφανής και θα αναλυθεί ενδελεχώς σε επόμενο κεφάλαιο.

Σε μια πολύ πυκνή διατύπωση της Ε. Τζελέπη διαβάζουμε:

Η ευαλωτότητα δεν αναφέρεται απλώς σε μια γενικευμένη ανθρώπινη κατάσταση, αλλά σε μια πολιτική ρύθμιση των όρων έκθεσης στην παραβίαση, την επιτήρηση, την ανισότητα και την αδικία· και αυτοί οι όροι είναι κοινωνικά διαμορφωμένοι και εμπεδωμένοι ως ταξικοί, έμφυλοι, σεξουαλικοί, εθνικοί και φυλετικοί. Οι μηχανισμοί εξουσίας, επιδρώντας σε ταξικά εκμεταλλεύσιμα, εμφυλοποιημένα και φυλετικοποιημένα σώματα που δεν συμμορφώνονται με τα κανονιστικά ιδεώδη, τα μετατρέπουν συστηματικά σε αναλώσιμη, απαλλοτριώσιμη και απορριπτέα σωματική ύλη εγκλωβίζοντάς τα σε αυτό που ο κριτικός της μετααποικιακής σκέψης Φραντς Φανόν (Frantz Fanon) περιγράφει ως “ατμόσφαιρα βίας” (Fanon, 2004, σ. 10). Είτε ως κουήρ και τρανς, είτε ως οικονομικά επισφαλής, είτε ως άστεγα, είτε ως έγκλειστα προσφυγικά σώματα, τα σώματα χωρίς σημασία και ασφάλεια στη δημόσια συγκροτημένη σφαίρα ωθούνται στις περιθωριοποιημένες και αβίωτες ζώνες της “κοινής” ανθρώπινης κατάστασης: Είναι οι παράπλευρες απώλειες που απαιτεί η βιοπολιτική συγκρότηση και διαχείριση μιας διόλου κοινής κοινότητας, μιας κοινότητας βεβιασμένα σφυρηλατημένης από το αρσενικό, λευκό, εθνικό και ετεροκανονικό προνόμιο που ο γλωσσικός κανόνας βαφτίζει “πληθυντικό περιληπτικό” (Τζελέπη, 2020: 122-123).

Η επισφάλεια δεν είναι, βέβαια, ένα καινού φαινόμενο. Υπήρχε πάντοτε και ιδιαίτερα στις λιγότερο ανεπτυγμένες οικονομίες του πλανήτη. Θεματοποιούμε πια την επισφάλεια ως βασικό χαρακτηριστικό των καιρών μας, ακριβώς γιατί στην εποχή μας, όπως χαρακτηριστικά το διατυπώνει η Lorey, η επισφάλεια έχει κανονικοποιηθεί, αλλά και «δημοκρατικοποιηθεί», με την έννοια ότι σήμερα δεν περιορίζεται στο “περιθώριο” της κοινωνίας, σήμερα πλήττονται ή κινδυνεύουν να πληγούν από αυτή οικονομίες προηγμένες, άτομα και ομάδες άλλοτε ασφαλείς. «Είμαστε όλοι επισφαλείς», λέει η Lorey (Puar, 2012: 172), ενώ ο P. Bourdieu, ο πρώτος διανοητής ο οποίος προβληματοποίησε σε θεωρητικό επίπεδο την επισφάλεια, γράφει πως η επισφάλεια «επικρατεί σήμερα παντού» (1998: 95).

2.2. Η μετάβαση από την ασφαλής στην επισφαλής εργασία

Για να κατανοήσουμε την επισφαλής εργασία, οφείλουμε κατ' αρχάς να μελετήσουμε το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκε, εκκινώντας από την ανάλυση που κάνει ο Bauman στο έργο του «Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι» (2004).

Όταν οι τεχνίτες μετατράπηκαν σε εργατικά χέρια για τη νεοσύστατη βιομηχανία, έχασαν τη δυνατότητα να ελέγχουν τον ρυθμό και το τελικό προϊόν της εργασίας τους και εξελίχθηκαν σε γρανάζια ενός μηχανισμού που επέβαλε μια νέα ηθική της εργασίας με επίκεντρο την παράδοση της ελευθερίας, τον έλεγχο και την υποταγή του εργασιακού υποκειμένου. Η ηθική της εργασίας προωθούσε μια νέα πειθαρχία: έπρεπε κανείς να εργάζεται συνεχώς και ακάματα, με αίσθημα καθήκοντος, για την τιμή και την υπερηφάνεια του. Επρόκειτο για καθαρά ευρωπαϊκή επινόηση, αφού στην Αμερική η εργασία αντιμετωπιζόταν απλά ως μέσο πλουτισμού και όχι ως μέσο άντλησης προσωπικής ηθικής αξίας. Εκεί, όπου η αποτίμηση της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας γινόταν με όρους χρηματικής επιβράβευσης, η ελευθερία και οι πόθοι του ανθρώπου κατευθύνθηκαν προς τη σφαίρα της κατανάλωσης. Η ηθική της εργασίας επιβλήθηκε κατά κύριο λόγο με στόχο να καλυφθούν οι βιομηχανικές ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, ώστε να αυξηθεί η παραγωγή και το διαθέσιμο προς επανεπένδυση κεφάλαιο. Έτσι, κύριο μέλημα της πολιτικής της εποχής ήταν η δημιουργία και κάλυψη θέσεων εργασίας.

Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκε και το κράτος πρόνοιας, το οποίο, φυσικά, δεν ήταν προϊόν διεκδικήσεων των φτωχών. Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν διέθεταν τα πολιτικά εκείνα ερείσματα, ώστε να ασκήσουν πολιτικές πιέσεις. Το κράτος πρόνοιας αναπτύχθηκε, ώστε να απαλύνει την ανησυχία του παραγωγικού μέρους του πληθυσμού για τις περιπτώσεις εκείνες που αναπάντεχες εξελίξεις της ζωής, ανάγκαζαν ορισμένους να αποκοπούν από τον κόσμο της εργασίας, π.χ. λόγω ασθενείας, από γηρατειά ή εξαιτίας της μείωσης των θέσεων εργασίας. Το κράτος πρόνοιας, βέβαια, παρείχε τα μέσα εκείνα που εξασφάλιζαν την υγεία, τη διαβίωση και την εκπαίδευση, ώστε να μπορεί η βιομηχανία να έχει πάντα στη διάθεσή της ικανό εργατικό δυναμικό σε ετοιμότητα. Ο Μαρξ, στο «Κεφάλαιο», κάνει λόγο για «εφεδρικό βιομηχανικό στρατό», που συντηρείται στο μεταίχμιο εργασίας και ανεργίας, για «υπερπληθυσμό» που εισάγεται και εξάγεται από την εργασία, ανάλογα

με τις ανάγκες του κεφαλαίου (Μαρξ, 2002: 651-663). Φυσικά, στα προγράμματα που αφορούσαν τους φτωχούς οι παροχές ήταν χαμηλής ποιότητας. Με την εξαθλίωση των φτωχών, το σύστημα μπορούσε να είναι ήσυχο ότι αυτοί θα αναγκάζονταν να εργαστούν και μάλιστα υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, χωρίς σοβαρές αντιδράσεις.

Στις μέρες μας τα πράγματα έχουν αλλάξει. Το κεφάλαιο δεν ενδιαφέρεται να επενδύσει στην εργασία, αφού το κόστος της είναι υψηλό, με αποτέλεσμα να περιορίζει την παραγωγικότητα. Πρόοδος στις μέρες μας για τις επιχειρήσεις σημαίνει αντικατάσταση των εργαζομένων από λογισμικό. Εξάλλου, όταν το κεφάλαιο ενδιαφέρεται για εργατικά χέρια, μπορεί πλέον απλά να μετακινεί τις δραστηριότητές του σε άλλα μέρη του πλανήτη, όπου η εργασία είναι φθηνή, καθώς οι άνθρωποι εκεί πασχίζουν να επιβιώσουν, ενώ οι κυβερνήσεις τους δεν δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προστασία των εργαζομένων ή τις κοινωνικές παροχές. «Οι Μωάμεθ του κεφαλαίου βρίσκουν το ταξίδι προς τα βουνά της εργασίας πολύ πιο άνετο και λιγότερο δαπανηρό από το να καλούν τα όρη να τους συνδράμουν στη χώρα τους», γράφει χαρακτηριστικά ο Bauman (2004: 153). Ο Bourdieu, στην «Αντεπίθεση πυρών» (2017: 90-95), εξηγεί πώς η παγκοσμιοποίηση λειτούργησε ως «δικαιολογητικός μύθος» εκ μέρους του νεοφιλελευθερισμού, για να επιβάλει ένα άνευ προηγουμένου κοινωνικό ντάμπινγκ, έναν «οικονομικό ανταγωνισμό προς τα κάτω», σύμφωνα με τη διατύπωση του Sennett (2008: 94).

Ταυτόχρονα, το κράτος πρόνοιας κλυδωνίζεται από τις αμφισβητήσεις εκείνων που το συντηρούν. Η μεσαία τάξη, βλέποντας ότι οι παροχές του κράτους πρόνοιας είναι φτωχές, θεωρεί πως θα τύχαινε καλύτερης μεταχείρισης στρεφόμενη προς την ιδιωτική πρωτοβουλία και αισθάνεται πως αδικείται όταν φορολογείται για να εξυπηρετεί τις ανάγκες του μη παραγωγικού μέρους του πληθυσμού, το οποίο υπευθυνοποιείται για τη φτώχεια του, νανουρίζοντας τις συνειδήσεις των παραγωγικών υπολοίπων. Παράλληλα, οι ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που έχουν ανάγκη το κράτος πρόνοιας στιγματίζονται ως «προβληματικοί πολίτες», αφού δεν συνιστούν πλέον ελεύθερους επιλογείς αγαθών και υπηρεσιών. Στην καταναλωτική κοινωνία η δυνατότητα επιλογής έχει μείζονα σημασία ακόμα και αν έχει κανείς να επιλέξει ανάμεσα σε χαμηλής ποιότητας επιλογές. Ο καπιταλισμός στηρίζεται ακριβώς σε αυτή την αξία της διαφοροποίησης και της επιλογής.

Ο Foucault προσεγγίζει αυτές τις αλλαγές που αφορούν την εργασία και το κοινωνικό κράτος και οδήγησαν στη εδραίωση της οικονομίας της αγοράς και μιας

κοινωνίας που οργανώνεται στο πρότυπο των επιχειρήσεων, κάνοντας λόγο για έναν «κυμαινόμενο πληθυσμό», ο οποίος βρίσκεται σε διαρκή κινητικότητα ανάμεσα στην επιδότηση και την απασχόληση. Σε αυτό το «κεφάλαιο οριακού πληθυσμού» εξασφαλίζεται η «ελάχιστη ύπαρξη» μέσω της επιδότησης, όταν οι συνθήκες δεν ευνοούν την απασχόληση και την αξιοπρεπή διαβίωση, με την προοπτική να μένει πάντα διαθέσιμο και υπονήφιο για εργασία, όταν οι ανάγκες της αγοράς το απαιτούν (Foucault, 2012: 195-197).

Το “πριν” και το “μετά”, όπως περιγράφεται από τον Bauman, συνδέεται με την κυριαρχία και την αμφισβήτηση του φορντισμού, με σημείο καμπής τον Μάη του 1968 και τη δεκαετία αναστατώσεων που τον ακολούθησε. Θα επιχειρήσουμε εδώ μία σύντομη ανάλυση αυτής της εξέλιξης παρακολουθώντας τη σκέψη των κοινωνιολόγων Boltanski & Chiapello (2007), αφού πρώτα εξηγήσουμε σε αδρές γραμμές τη λογική των συστημάτων του τείλορισμού και του φορντισμού, που επικράτησαν στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.

Ο τείλορισμός (Börnfelt, 2023) αναπτύχθηκε από τον Αμερικανό μηχανικό Taylor στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με στόχο την αύξηση της αποδοτικότητας των εργαζομένων στη βιομηχανία. Η «θεωρία του επιστημονικού μανάτζμεντ» προέκυψε από την παρατήρηση της εργασιακής ρουτίνας και είχε σκοπό να δημιουργήσει συνθήκες εργασίας, οι οποίες θα διευκόλυναν στον μέγιστο βαθμό την αύξηση της παραγωγής προς όφελος του κεφαλαίου. Οι κινήσεις των εργαζομένων έπρεπε να είναι συγκεκριμένες και τυποποιημένες. Δεν υπήρχε πλέον χώρος και χρόνος για αυτοσχεδιασμούς και προσωπικές επιλογές. Οι διαδικασίες υποδεικνύονταν από τους ανωτέρους, στο πλαίσιο μιας αυστηρής ιεραρχίας, και υπήρχε μόνο ένας ενδεδειγμένος τρόπος να γίνεται η δουλειά, πράγμα που σήμαινε ότι οι εργάτες έπρεπε οπωσδήποτε να συμμορφώνονται σε υποδείξεις και να ακολουθούν πιστά διαταγές. Δεν έπρεπε να υπάρχουν περιθώρια τεμπελιάς και χρονοτριβής και, όταν αυτό συνέβαινε, ο εργαζόμενος έχανε τη θέση του, ενώ για όσους έφταναν τους στόχους προβλέπονταν μπόνους παραγωγικότητας που λειτουργούσαν ως κίνητρο παραγωγικότητας. Υπήρχαν συγκεκριμένοι στόχοι αναφορικά με την παραγωγή, κάθε εργαζόμενος έπρεπε να δουλεύει συγκεκριμένες ώρες κάθε μέρα, παράγοντας συγκεκριμένη ποσότητα έργου, για συγκεκριμένη αμοιβή. Τα διαλείμματα ήταν καλά μελετημένα, ώστε ο εργαζόμενος να αποδίδει, χωρίς να χάνεται πολύτιμος χρόνος. Ο εργαζόμενος στην ουσία λειτουργούσε σαν ένα γρανάζι μιας τεράστιας μηχανής, εκτελώντας μικρές και επαναλαμβανόμενες διαδικασίες, που δεν ήταν δύσκολο να

μάθει κανείς, χρησιμοποιώντας εύκολα στη χρήση, κατάλληλα εργαλεία – οι μισθοί, βέβαια, ήταν χαμηλοί ακριβώς εξαιτίας αυτής της συνθήκης: το εργοστάσιο δεν απαιτούσε υψηλές δεξιότητες. Το χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου εργασίας ήταν η μονοτονία.

Ο φορντισμός (από τον ιδρυτή της αυτοκινητοβιομηχανίας Ford), σχεδόν παράλληλα, δημιούργησε τις συνθήκες της μαζικής παραγωγής, εισάγοντας στον ρυθμό της εργοστασιακής ζωής τη γραμμή παραγωγής, με την οποία ο ρυθμός εργασίας γινόταν πλέον ακόμη πιο εντατικός και ομοιογενής. Ο διαχωρισμός μυαλού-χειριού, σύλληψης και εκτέλεσης αφαιρούσε οποιονδήποτε έλεγχο και επιρροή πάνω στην εργασία. Συν τω χρόνω, το φορντικό μοντέλο εργασίας άρχισε να επικρίνεται ως απάνθρωπο. Η εντατικότητα και η μονοτονία της εργασίας οδηγούσαν στη σωματική εξάντληση, την κακή υγεία και τα ψυχολογικά προβλήματα, ενώ παράλληλα παθητικοποιούσαν από γενικότερη άποψη τους εργάτες (Börmfelt, 2023). Πώς, όμως, περάσαμε στον μετα-φορντικό κόσμο της εργασίας, στον οποίο κυριαρχεί η περιβόητη αξία της ευελιξίας;

Σύμφωνα με τους Boltanski & Chiapello (2007), το σημείο καμπής ήταν το κίνημα του Μαΐου του 1968 στη Γαλλία και ο κινηματικός αναβρασμός που διήρκεσε για μια ολόκληρη δεκαετία. Η ανάλυση των δύο Γάλλων κοινωνιολόγων θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: Το κίνημα του Μάη αποτελούταν από δύο συνιστώσες, από τη μία επρόκειτο για μία φοιτητική εξέγερση και από την άλλη ήταν μία εξέγερση της εργατικής τάξης. Έτσι, λοιπόν, κατά τη διάρκειά του εκφράστηκε μία κοινωνική κριτική απέναντι στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, με βασικό αίτημα την ασφάλεια στην εργασία, αλλά και μία καλλιτεχνική κριτική απέναντι στην αλλοτρίωση, με επίκεντρο το αίτημα για αυτόνομη, δημιουργική εργασία. Η δεύτερη εκφράστηκε από τους φοιτητές εκείνους που επέκριναν την τειλορική οργάνωση της εργασίας, τον διαχωρισμό σχεδιασμού και κατασκευής, ο οποίος καταδίκασε τις δημιουργικές τους δυνάμεις σε αδράνεια, ωθώντας αρκετούς νέους στην άρνηση της εργασίας και την προτίμησή τους στο “περιθώριο”. Η απόρριψη της εργασίας οφειλόταν στο γεγονός ότι πολλοί νέοι πλέον διέθεταν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ο κατακερματισμός της εργασίας ερχόταν σε σύγκρουση με τις υψηλές τους προσδοκίες. Πλάι στους φοιτητές και κοντά στους εργάτες τάχθηκαν και εκείνα τα νέα στελέχη επιχειρήσεων με πανεπιστημιακά πτυχία που φοβούνταν την προλεταριοποίησή τους στο πλαίσιο της αυστηρής ιεραρχίας, που δεν άφηνε κανένα περιθώριο αυτονομίας, γεγονός εξαιρετικά ανησυχητικό για τις διοικήσεις των

επιχειρήσεων. Μεταξύ των φωνών που ζητούσαν διαρθρωτικές αλλαγές, υπήρξαν και οι ριζοσπαστικότερες αυτών, που έκαναν λόγο για δημοκρατικό έλεγχο και αυτοδιαχείριση. Ήταν σαφές ότι οι επιχειρήσεις έπρεπε να βρουν τρόπους κατευνασμού, ειδικά από τη στιγμή που απειλούνταν με έλλειψη εργατικών χεριών και δεν επιθυμούσαν να λύσουν το πρόβλημα στρεφόμενοι σε μετανάστες εργάτες.

Αρχικά, οι επιχειρήσεις προσπάθησαν να αποκαταστήσουν την ηρεμία με τον πιο “παραδοσιακό” τρόπο, αντιδρώντας στην κοινωνική κριτική, ερχόμενες σε διαπραγματεύσεις με τους συνδικαλιστικούς φορείς, τους οποίους θεωρούσαν πιο αξιόπιστους συνομιλητές. Η αύξηση των μισθών και οι παροχές που προσέφεραν κάποιου είδους ασφάλεια φάνταζαν πιο εφικτή λύση από το να ασχοληθούν με τις δομικές αλλαγές που απαιτούσε η καλλιτεχνική κριτική. Καθώς, όμως, τα αποτελέσματα δεν ήταν τα επιθυμητά και η αναστάτωση συνεχιζόταν, ενώ ταυτόχρονα οι αυξήσεις στους μισθούς συνοδεύονταν από μείωση της παραγωγικότητας (!), οι επιχειρήσεις συν τω χρόνω άλλαξαν στρατηγική και προσανατολίστηκαν σε αλλαγές που αφορούσαν την ίδια την οργάνωση της εργασίας, δηλαδή λαμβάνοντας υπόψη την καλλιτεχνική κριτική. Την εποχή εκείνη, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970, είχαν αναδυθεί και νέα κοινωνικά κινήματα (φεμινισμός, το οικολογικό κίνημα κ.λπ.), η σκληρή κριτική στον κομμουνισμό είχε εδραιωθεί και το ενδιαφέρον εστιαζόταν σε ποιοτικά παρά σε ποσοτικά αιτήματα. Ο συνδικαλισμός, δε, είχε ήδη δείξει ότι επιδίωκε μετρήσιμα αποτελέσματα (αύξηση των μισθών) και δεν ερχόταν στην επιθυμητή ρήξη με το σύστημα, το οποίο από την πλευρά του αντιλαμβανόταν πια ότι έπρεπε να απευθυνθεί σε ειδικούς συμβούλους, παρακάμπτοντας τα συνδικάτα και εστιάζοντας στην ατομική αποδοτικότητα. Οι μεταρρυθμίσεις πλέον προσανατολιζόνταν προς την ελευθερία και την ευελιξία, εξέλιξη που καλωσορίστηκε από πολλούς, ακόμα και αριστερούς. Η λογική της οργάνωσης πλέον στηριζόταν στις ατομικές οντότητες που συνδέονταν μεταξύ τους σε κάποιο είδος δικτύου. Οι ιεραρχικοί έλεγχοι και οι γραφειοκρατικοί τύποι χαλάρωναν και παρεχόταν εξατομικευμένη αυτονομία, με στόχο την ανάδειξη του ατομικού δυναμικού, στο πλαίσιο ημιαυτόνομων ομάδων, όπου οι μάνατζερ λειτουργούσαν σαν σύμβουλοι και όχι σαν αφεντικά. Η επιτήρηση αντικαθίστατο από την υπευθυνότητα, τον αυτοέλεγχο και τη συμμετοχή. Ενώ τα ευέλικτα ωράρια καλωσορίζονταν και νέες ευέλικτες σχέσεις εργασίας αναδύονταν, άρχισε να διαφαίνεται ότι η αυτονομία είχε ανταλλαγή με την ασφάλεια. Ο έλεγχος ήταν και πάλι στα χέρια των επιχειρήσεων.

Η κρίση της εργασίας οδήγησε σταδιακά στον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό της ευελιξίας και της δημιουργικότητας, όπου η εργασία χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό «απροσδιοριστίας» (Βιόλα, 1993). Στο βιβλίο του «Η κοινωνία της αφαίρεσης» (1993), ο F. Viola εξηγεί ότι στον υφιστάμενο καπιταλισμό «η εργασιακή δραστηριότητα τείνει να καθορίζεται ως κενή μορφή, κατάλληλη να γεμίσει με οποιοδήποτε περιεχόμενο» (Βιόλα, 1993: 126). Αυτό σημαίνει ότι στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν μια θέση εργασίας, τα άτομα υποχρεώνονται να αφήσουν στην άκρη τις προσωπικές τους επιθυμίες, κλίσεις, φιλοδοξίες και ανάγκες και να προσαρμοστούν στις απαιτήσεις των εργοδοτών, οι οποίοι γνωρίζουν πως ο “προσαρμοστικός” υποψήφιος θα είναι και ένας εύκολα χειραγωγήσιμος υπάλληλος. Η απροσδιοριστία αυτή, όπως επισημαίνει ο Viola, καθιστά την εργασία μια απλή αγοραπωλησία, αποανθρωποποιώντας τον άνθρωπο, καθώς περιφρονεί τους δεσμούς του με το περιβάλλον και απογυμνώνει την εργασία από την κοινωνική της σημασία. Οι όροι αυτοί καταδικάζουν το άτομο να ζει μια καθημερινή ζωή απροσδιόριστη, όπου ολόκληρος ο χρόνος της καθημερινότητας μετατρέπεται σε δυνητικό χρόνο εργασίας απαγορεύοντάς του τη δυνατότητα οργάνωσης της ζωής. Σε αυτό το εργασιακό πλαίσιο, η ύψιστη δεξιότητα δεν είναι η «μαστοριά», όπως εξηγεί ο Sennett (2008), αλλά να μπορεί κανείς να αποκτά διαρκώς νέες δεξιότητες και να προσαρμόζεται στις συνθήκες καθώς μετακινείται από αντικείμενο σε αντικείμενο και από πρόβλημα σε πρόβλημα. Το ζητούμενο είναι η ικανότητα προσαρμογής, που δεν εξαρτάται από την προϋπάρχουσα εμπειρία και δεν απαιτεί μια χρονοβόρα προσέγγιση αφοσιωμένου τεχνίτη, αλλά μια προσέγγιση άμεσα λειτουργική και επιφανειακή. Ο εργαζόμενος πρέπει να καταναλώνει εργασία και όχι να σχετίζεται με αυτή (Sennett, 2008: 194-197).

2.3. Σκιαγραφώντας την επισφάλεια εργασίας

Η γενεαλογία της «επισφάλειας» είναι μακρά, αν λάβει κανείς υπόψη ότι ήδη από τη δεκαετία του 1960 πολλοί μελετητές ασχολήθηκαν με την ενεπισημότητα της εργασίας, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Munck, 2013: 748 & 750). Ως όρος, όμως, η «επισφάλεια» αρχικά εμφανίστηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη γαλλική βιβλιογραφία Barbier (2002). Στην αρχή, συνδέθηκε με τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση, όμως αργότερα άρχισε να συνδέεται με την απασχόληση και το κοινωνικό στάτους, ώστε στη δεκαετία του 1990 να αρχίσει σχεδόν να ταυτίζεται με την ανεργία, την αβέβαιη εργασία και με ομάδες του πληθυσμού που κινούνταν στο περιθώριο. Συν τω χρόνω, η επισφάλεια άρχισε να μελετάται και αναφορικά και με άτομα και ομάδες που ήταν τέλεια ενσωματωμένες στην κοινωνία, αλλά και να διευρύνεται στην ποιότητα της εργασίας.

Έναν σύντομο και σαφή ορισμό της επισφάλειας που συνδέεται με την απασχόληση βρίσκουμε στους Neilson & Rossiter (2005), σύμφωνα με τους οποίους η επισφάλεια «περιγράφει μια κλιμακούμενη αλλαγή προηγουμένως εγγυημένων συνθηκών μόνιμης απασχόλησης σε κατά κύριο λόγο κακοπληρωμένες, αβέβαιες δουλειές». Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με την ασταθή εργασία που προκύπτει από το συμβόλαιο του εργαζομένου, αφορά δηλαδή «τις περιπτώσεις της αυτοαπασχόλησης, της μερικής απασχόλησης, της προσωρινής απασχόλησης, της πρακτικής άσκησης και των συμβολαίων μηδενικών ωρών, που χαρακτηρίζονται από ανασφάλεια, απροβλεψιμότητα και απουσία κοινωνικής προστασίας» (Armano et al. 2017: 4-5), χωρίς, βέβαια, όπως θα γίνει κατανοητό παρακάτω, να εξαντλείται σε αυτές τις περιπτώσεις.

Η πιο πρώιμη προσπάθεια να οριστούν οι παράμετροι της εργασιακής επισφάλειας ανήκει, μάλλον, στους ερευνητές του ILO⁵, Rodgers & Rodgers (1989: 3), οι οποίοι εστιάζουν στον κίνδυνο της απώλειας της εργασίας με βάση το είδος του συμβολαίου, στην αδυναμία ελέγχου των συνθηκών και των όρων εργασίας, στην απουσία νομικής και κοινωνικής προστασίας και στις χαμηλές αμοιβές. Στη βάση των παραμέτρων των Rodgers & Rodgers και από τους ίδιους κόλπους του ILO, προέρχεται και η προσπάθεια του Βρετανού οικονομολόγου Guy Standing, μια

⁵ ILO: International Labour Organisation)/ΔΟΕ: Διεθνής Οργάνωση Εργασίας. Πρόκειται για το ερευνητικό και συμβουλευτικό όργανο του διεθνούς συνδικαλιστικού κινήματος.

δεκαετία αργότερα, το 1999, να προσδιορίσει τις διαστάσεις της κοινωνικοοικονομικής ασφάλειας (και κατά συνέπεια της ανασφάλειας). Σύμφωνα με τον Standing, η κοινωνικοοικονομική ασφάλεια που αφορά την εργασία αφορά τις ευκαιρίες εύρεσης μιας εργασιακής θέσης, τη θεσμική, νομική και κοινωνική προστασία από την απώλυση, τη σταθερότητα της εργασίας, το ασφαλές εργασιακό περιβάλλον, τις ευκαιρίες για εμπέδωση ή απόκτηση νέων δεξιοτήτων, το επαρκές και σταθερό εισόδημα, τη “φωνή” στον εργασιακό χώρο μέσα από τη συμμετοχή σε συλλογικά όργανα (Standing, 2011:10).

Αν μιλήσουμε με όρους ποιότητας εργασίας, η επισφαλής εργασία βρίσκεται στον αντίποδα της αξιοπρεπούς εργασίας (decent work), η οποία πρέπει να ανταποκρίνεται στις παρακάτω αξιώσεις, με βάση την έρευνα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2002 (European Commission, 2002): Η εργασία οφείλει να μην απειλεί την υγεία, να είναι ευέλικτη αλλά ασφαλής, να είναι εγγενώς ικανοποιητική, να μη διαχέεται στην προσωπική ζωή, να πραγματοποιείται με όρους ισότητας και συμπερίληψης, χωρίς διακρίσεις οποιουδήποτε είδους, να προωθεί την εξέλιξη των δεξιοτήτων, να εξασφαλίζει την ενεργό συμμετοχή των εργαζομένων στη λήψη των αποφάσεων που τους αφορούν, να εξασφαλίζει την ποιότητα ζωής.

Πιο πρόσφατα, σε Έκθεσή του ο ILO (2016), για να προσεγγίσει την αξιοπρεπή εργασία, εστιάζει σε επτά περιοχές πιθανής εργασιακής ανασφάλειας. Πρόκειται για την ανασφάλεια που προκύπτει από την αγωνία για την παραμονή στην εργασία και τον φόβο για την απώλεια του εισοδήματος, την ανασφάλεια που πηγάζει από το μη επαρκές εισόδημα στο παρόν ή και το μέλλον, την ανασφάλεια που προκύπτει από τις πάρα πολύ λίγες ή πάρα πολλές ώρες εργασίας ή ακόμα και τις απρόβλεπτες ώρες εργασίας, που επηρεάζουν τις οικονομικές απολαβές και την υγεία ή διαταράσσουν την ισορροπία μεταξύ δουλειάς και ζωής έξω από τη δουλειά εμποδίζοντας μεταξύ άλλων τη συμμετοχή σε συλλογικά όργανα διεκδίκησης, την ανασφάλεια που προκαλεί η εργασία σε επικίνδυνες για την υγεία συνθήκες, την ανασφάλεια που προκαλεί η καθόλου ή περιορισμένη πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές και κοινωνική προστασία, την ανασφάλεια που αφορά τις ευκαιρίες εκπαίδευσης και, τέλος, την ανασφάλεια που προκαλεί η καταπάτηση των εργασιακών και άλλων δικαιωμάτων, αλλά και η αδυναμία συμμετοχής σε συλλογικά όργανα που δίνουν “φωνή” στην εργαζόμενη και τον εργαζόμενο.

Η εργασιακή επισφάλεια, λοιπόν, προκύπτει κατ' αρχάς από τη μη μόνιμη και ασφαλή εργασία, δηλαδή από το είδος εκείνο του συμβολαίου που δεν εξασφαλίζει τη συνέχεια της απασχόλησης. Αυτή η συνθήκη αναγκάζει το άτομο να μεταπηδά συχνά από την κατάσταση της εργαζομένου στην κατάσταση του ανέργου, να είναι δηλαδή είτε άνεργος με διαλείμματα εργασίας είτε εργαζόμενος με διαλείμματα ανεργίας. Αυτό, όχι μόνο δημιουργεί σύγχυση ταυτότητας, αλλά βυθίζει το άτομο σε ένα είδος αγωνίας που διαχέεται σε όλες του πτυχές του βίου, τροχοπεδώντας οποιαδήποτε προσπάθεια οργάνωσης της ζωής. Ενίοτε δε, η επισφαλής εργασία δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο επισφαλειοποίησης, καθώς τα άτομα, στην προσπάθειά τους να βρουν τρόπους να αυξήσουν τις πιθανότητες απασχολησιμότητάς τους, εμπλέκονται ολοένα και περισσότερο σε επισφαλείς σχέσεις εργασίας, π.χ. αναγκάζονται να δεχτούν θέσεις υποαπασχόλησης, προσωρινές ή και “κακές” δουλειές, προσπαθώντας ταυτόχρονα να επιμορφωθούν και να συλλέξουν προσόντα που θα αυξήσουν τις μετοχές τους στην αγορά εργασίας, είτε πρόκειται για τον ιδιωτικό είτε για τον δημόσιο τομέα. Τις περισσότερες φορές γνωρίζουν πως ούτε αυτή διαδρομή είναι ικανή να τους εξασφαλίσει κάτι καλύτερο⁶ εξαιτίας του τρομερού ανταγωνισμού που έχει επιφέρει η μείωση των θέσεων εργασίας, ειδικά σε χώρες που βιώνουν ακόμα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, όπως η δική μας. Κάπως έτσι εξηγείται, μεταξύ άλλων, γιατί οι νέοι άνθρωποι καθυστερούν την παραμονή τους στη γονεϊκή εστία, παρατείνοντας την εξάρτησή τους από αυτούς⁷, δεν κάνουν εύκολα δική τους οικογένεια και, όταν παίρνουν αυτή την απόφαση, αφενός περιορίζονται στην απόκτηση ενός μόνο παιδιού, ζητώντας μάλιστα συχνά την οικονομική στήριξη των γονιών τους, για να τα καταφέρουν.

Εκτός από την αβέβαιη εργασία, επισφαλής είναι και η εργασία που δεν αποφέρει επαρκές για την επιβίωση εισόδημα. Συχνά, μάλιστα, τα άτομα, στο πλαίσιο της εργασίας τους, αναγκάζονται να δουλεύουν περισσότερες από τις προβλεπόμενες ώρες (υπερωρίες), που είθισται πλέον να μην πληρώνονται από τους εργοδότες, οι οποίοι προβάλλουν το βολικό αφήγημα της δυσκολίας της επιχείρησης να επιβιώσει,

⁶ Πρόκειται για το φαινόμενο του διαπιστευτισμού (credentialism), τον οποίο ορίζουμε ως τον πληθωρισμό των πτυχίων, που έχει ως συνέπεια το χαμηλό αντίκρισμα και την απαξίωση των σπουδών. Τη σχετική θεωρία διατύπωσε ο κοινωνιολόγος Randal Collins (1979).

⁷ Η έρευνα των Bessant et al. (2017) σε Αμερική, Αυστραλία και Ευρώπη επιβεβαιώνει το γεγονός ότι πολύ μεγάλος αριθμός νέων ενηλίκων δεν έχει πρόσβαση στην αυτόνομη στέγαση. Οι Furlong & Cartmel (2007: 54, 56, 59) εξηγούν πως αυτό το καθεστώς «ημι-εξάρτησης» έχει οδηγήσει σε κρίση ταυτότητας του νέου της εποχής μας, ενώ αναφέρουν πως βιβλιογραφικά έχει συζητηθεί η ανάγκη εύρεσης ενός νέου όρου που να αποδίδει αυτή την περίοδο και συνθήκη ζωής, όπως ο όρος «αναδυόμενη ενηλικιότητα» (emerging adulthood).

μεταθέτοντας τη δική τους ανασφάλεια στον εργαζόμενο, ο οποίος, φοβούμενος το κλείσιμο της επιχείρησης, αναγκάζεται να αποδεχτεί αυτό το είδος εκμετάλλευσης. Άλλοτε δε, η απαίτηση λαμβάνει ακόμα πιο κυνική μορφή, καθώς οι εργοδότες, γνωρίζοντας το μέγεθος της ανεργίας και όντας σίγουροι για την υπερπληθώρα προσοντούχων ανέργων από όπου μπορούν να αντλήσουν αντικαταστάτες, λειτουργούν εκβιαστικά αφήνοντας τον εργαζόμενο να “επιλέξει” ανάμεσα στην εκμετάλλευση και την ανεργία. Στις χώρες που επλήγησαν ή πλήττονται ακόμη από οικονομική κρίση, οι εργοδότες αξιοποίησαν στο έπακρο το “χαρτί” της βιωσιμότητας της επιχείρησης, μειώνοντας το προσωπικό και αυξάνοντας τον όγκο δουλειάς για το εναπομείναν, το οποίο όφειλε μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ακόμα και αν η δουλειά του αυξήθηκε και ο μισθός του μειώθηκε, να νιώθει τυχερό για το γεγονός ότι διατήρησε τη θέση του.

Επισφαλής εργασία είναι οπωσδήποτε και η αδήλωτη/ανασφάλιστη ή άλλως “μαύρη” εργασία⁸. Αυτού του είδους η “επινόηση” που μετακυλύει το ρίσκο του επιχειρηματία στον εργαζόμενο, έχει τραγικές συνέπειες για τα άτομα. Όχι, μόνο διακυβεύει το δικαίωμά τους στη συνταξιοδότηση, αλλά στερεί από τον εργαζόμενο κάθε νομική κάλυψη αναφορικά με την εργασία. Πρόκειται για έναν εργαζόμενο-φάντασμα, που συνήθως γίνεται αντικείμενο στυγνής εκμετάλλευσης, χωρίς να μπορεί να διεκδικήσει τίποτα καλύτερο για τις συνθήκες και τους όρους της δουλειάς του, εφόσον τυπικά δεν είναι εργαζόμενος/η, π.χ. κανείς και τίποτα δεν μπορεί να εξασφαλίσει την (έγκαιρη) πληρωμή του/της, δεν καλύπτεται σε περίπτωση εργατικού ατυχήματος, δεν δικαιούται δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και υπηρεσίες υγείας, ενώ, όταν απολύεται, δεν έχει δικαίωμα λήψης ταμείου ανεργίας ή αποζημίωσης. Ταυτόχρονα, η εργασιακή του/της εμπειρία δεν προσμετράται πουθενά, ενίοτε, μάλιστα, δεν μπορεί καν να συμπεριληφθεί στο βιογραφικό του/της, εφόσον είναι αδύνατον να αποδειχθεί.

Στις επισφαλείς συνθήκες εργασίας συμπεριλαμβάνεται και η απουσία “φωνής” στον εργασιακό χώρο. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι το εργαζόμενο άτομο δεν έχει λόγο αναφορικά με τις συνθήκες και τους όρους εργασίας του, π.χ. όσον

⁸ Οφείλουμε να επισημάνουμε στο σημείο αυτό την έμφυλη διάσταση της “μαύρης” εργασίας, καθώς αυτή αφορούσε, και αφορά ακόμη, σε μεγαλύτερο βαθμό τον γυναικείο πληθυσμό. Αναφερόμαστε στις περιπτώσεις που γυναίκες απασχολούνται σε οικογενειακές επιχειρήσεις ή σε οικιακές εργασίες παρέχοντας υπηρεσίες καθαριότητας, γηροκόμησης ή baby-sitting κ.λπ. χωρίς ασφάλιση. Μπορούμε, ίσως, να κάνουμε λόγο για «θηλυκοποίηση» της “μαύρης” εργασίας. Ο όρος «θηλυκοποίηση» (feminization), βέβαια, χρησιμοποιείται πλέον γενικά για να δηλώσει τη διάδοση των ελαστικών και άτυπων σχέσεων εργασίας που οδηγούν στην εργασιακή επισφάλεια.

αφορά το ωράριο, τον ρυθμό εργασίας, την αμοιβή κ.λπ., καθώς η παραμικρή νύξη για τροποποιήσεις θα έδειχνε ότι δεν είναι ευέλικτο. Αυτό, στη νεοφιλελεύθερη ρητορική, που έχει επικρατήσει στην αγορά εργασίας, μεταφράζεται ως ανικανότητα ή τεμπελιά, με αποτέλεσμα ο εργαζόμενος, αν αρθρώσει την αντίρρησή του σε κάτι, να κινδυνεύει να χάσει τη θέση του. Είναι, άλλωστε, “αναλώσιμος”, αφού πολλοί άλλοι απελπισμένοι άνεργοι διεκδικούν την εργασία του, ακόμα και αν οι όροι της είναι δυσμενείς. Ο εργαζόμενος σήμερα οφείλει να είναι πάντα διαθέσιμος και πάντα πρόθυμος, ακόμα και αν αυτό σημαίνει, για παράδειγμα, διάχυση του εργασιακού χρόνου στην προσωπική ζωή. Απουσία “φωνής” στον εργασιακό χώρο, από την άλλη, μπορεί να σημαίνει και ότι ο εργαζόμενος πλέον, με την εξατομίκευση και τον κατακερματισμό του εργασιακού βίου, δεν μπορεί να προβεί σε συλλογικές διεκδικήσεις μέσω των συνδικάτων. Αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στην απουσία συνδικαλιστικών οργάνων είτε στην παθητικοποίηση του εργαζομένου, ο οποίος, υπό το βάρος του *habitus* της επισφάλειας, όπως αυτή έντεχνα προωθήθηκε από τον νεοφιλελευθερισμό, θεωρεί ότι ο συνδικαλισμός έχει πλέον αποτύχει και το μόνο που μπορεί να τον κρατήσει στην επιφάνεια η ατομική του αξία και δράση.

Η αναντιστοιχία προσόντων–εργασιακής θέσης–κοινωνικού στάτους είναι ακόμα μία περίπτωση επισφαλούς εργασιακής συνθήκης. Πολλές φορές, τα άτομα αναγκάζονται να αποδεχθούν θέσεις εργασίας που δεν αντιστοιχούν στα προσόντα τους, μόνο και μόνο για λόγους επιβίωσης. Συχνά, πρόκειται για περιπτώσεις ετεροαπασχόλησης, όπου ο εργαζόμενος εμπλέκεται σε μία αλλοτριωτική εργασία που δεν έχει νόημα για τον ίδιο και τον εξουθενώνει ψυχικά. Τεράστιος αριθμός αποφοίτων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων καταλήγει να απασχολείται σε θέσεις εργασίας που δεν έχουν καμία σχέση με τις σπουδές του, μόνο και μόνο για να μπορέσει να ανεξαρτητοποιηθεί οικονομικά ή έστω να συνεισφέρει στο οικογενειακό εισόδημα. Αλλά και στις περιπτώσεις που η θέση εργασίας άπτεται του γνωστικού αντικείμενου του εργαζομένου, συχνά οι τίτλοι εργασίας είναι εκθαμβωτικοί⁹, χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται στην ποιότητα και τη σημασία των καθηκόντων του εργαζομένου, πράγμα που φυσικά μεταφράζεται και σε χαμηλές οικονομικές απολαβές. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, το κοινωνικό στάτους του εργαζομένου είναι χαμηλό και δεν συνάδει με τη μόρφωση και τα προσόντα του.

⁹ Ο Standing κάνει λόγο για «πληθωρισμό» στους τίτλους των θέσεων εργασίας, που κάνουν τους κατόχους τους ακόμα πιο επισφαλείς (Standing, 2011: 17).

Όλα τα παραπάνω συνδέονται και με τους φραγμούς στην κοινωνική κινητικότητα. Οι νέοι άνθρωποι δεν μπορούν εύκολα πλέον να ανέλθουν στην κοινωνική κλίμακα, παρόλο που έχουν αφιερώσει πολλά χρόνια και έχουν δαπανήσει πολλά χρήματα σε σπουδές¹⁰. Αντιθέτως, παρατηρείται στις μέρες μας μια κοινωνική κινητικότητα προς τα κάτω, καθώς νέοι άνθρωποι των οποίων οι οικογένειες ανήκαν σε υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, υποβιβάζονται κοινωνικά ως συνέπεια του στάτους της εργασίας τους και των απολαβών τους. Επισφαλής, λοιπόν, είναι και η εργασία εκείνη, η οποία, παρόλο τον μόχθο κάποιου, δεν του επιτρέπει να αυξήσει το εισόδημα και το στάτους του.

Η ασταθής εργασία, η υποαπασχόληση και η ετεροαπασχόληση αποτελούν σαφείς περιπτώσεις επισφαλούς εργασίας και επηρεάζουν δραματικά τις ζωές, την ταυτότητα, τη σωματική και ψυχική υγεία των ανθρώπων. Αρκεί μία και μόνο από τις παραπάνω συνθήκες, για να χαρακτηριστεί μία εργασιακή θέση ως επισφαλής, συνήθως όμως συμβαίνουν ταυτόχρονα περισσότερες από μία ή και όλες μαζί.

¹⁰ Οι Bessant et al. κάνουν λόγο για «αθετημένο συμβόλαιο» (2017: 89) μεταξύ της γενιάς των baby boomers και της γενιάς των millennials: Η προηγούμενη γενιά είχε υποσχεθεί στη νεότερη ότι η καλή εκπαίδευση θα της εξασφάλιζε μια καλύτερη κοινωνική θέση και μια καλύτερη ζωή, ωστόσο αυτό που οι millennials αντιμετωπίζουν είναι η ανεργία και η κοινωνική υποβάθμιση. Οι συγγραφείς μιλούν για «διαγενεακή αδικία» και υποστηρίζουν ότι η γενιά των millennials είναι η πρώτη γενιά στην ιστορία που ζει χειρότερα από την προηγούμενη.

2.4. Άυλη εργασία

Πριν αναπτύξουμε, παρακάτω, την έννοια της δημιουργικότητας, η οποία συνιστά βασικό πρόταγμα της νεοφιλελεύθερης ρητορικής που αφορά τη σύγχρονη αγορά εργασίας και τον νέο, επιθυμητό τύπο εργαζομένης/-ου, κρίνουμε σκόπιμο, για λόγους κατανόησης, να αναφερθούμε στην έννοια της άυλης εργασίας.

Σύμφωνα με τον Lazzarato (1996), η νέα φύση της παραγωγικής δραστηριότητας επιβάλλει να σκεφτούμε πέρα από τις παραδοσιακές διχοτομήσεις της εργασίας σε διανοητική και χειρωνακτική, υλική και άυλη. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά η χειρωνακτική εργασία προϋποθέτει διαδικασίες διανοητικού χαρακτήρα, ενώ οι διανοητικές εργασίες απαιτούν την εμπλοκή και του σώματος, πράγμα που σημαίνει ότι το εργασιακό υποκείμενο εισέρχεται στην παραγωγή ως ολότητα, αξιοποιώντας τη φαντασία και τη δημιουργικότητα στο πλαίσιο χειρωνακτικών, διανοητικών, αλλά και επιχειρηματικών δεξιοτήτων.

Ακόμα και ο αρκετά σύγχρονος όρος «εργάτης της γνώσης» (knowledge worker) του Drucker (1994, Στο: Kalff, 2017), φαίνεται μάλλον παρωχημένος, καθώς στο μοντέλο που στηρίζεται στη δημιουργικότητα (creatocratic model), οι εργάτες γνώσης αποτελούν μόνο ένα μέρος αυτής της ευρείας δημιουργικής τάξης εργαζομένων (Švarc, 2016, Στο: Kalff, 2017: 12).

Εκτός από τη βιομηχανική παραγωγή, που έχει πληροφοριοποιηθεί τείνοντας προς την άυλη εργασία¹¹ και εκτός από την άυλη εργασία των αναλυτικών και συμβολικών εργασιών, όμως, σημαντικό κομμάτι της άυλης εργασίας είναι και η συναισθηματική εργασία, είτε πραγματική είτε εικονική, (υπηρεσίες υγείας, φροντίδα, βιομηχανία ψυχαγωγίας και διασκέδασης κ.ο.κ.) η οποία, αν και περιλαμβάνει την εμπλοκή του σώματος, προϋποθέτει τη χειραγωγή των συναισθημάτων και παράγει άυλα προϊόντα (Hardt & Negri, 2000). Όταν κάνουμε λόγο για άυλη παραγωγή (που κυριαρχεί στις μέρες μας), εννοούμε κυρίως την παραγωγή οπτικοακουστικού περιεχομένου, την παραγωγή λογισμικού, την παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων και τομείς όπως το μάρκετινγκ, η διαφήμιση, η μόδα κ.ο.κ.

Η παραγωγή αυτή προκύπτει μέσα από συλλογική εργασία στο πλαίσιο δικτύων και ροών, τα οποία δημιουργούνται για τον εκάστοτε σκοπό κι έπειτα

¹¹ «Εργασία που παράγει ένα άυλο αγαθό, όπως μια υπηρεσία, ένα πολιτιστικό προϊόν, μια γνώση ή μια επικοινωνία» (Hardt & Negri, 2000).

μπορούν να διαλύονται και να θέτουν το κεφάλαιό τους ξανά διαθέσιμο προς αξιοποίηση. Υπό αυτή τη σκοπιά η εργασία προϋποθέτει την ικανότητα δημιουργίας και διαχείρισης κοινωνικών συνεργατικών σχέσεων. Ως προς τη συνεργατική φύση της άυλης εργασίας, οι Hardt & Negri (2000) εξηγούν ότι, σε αντιδιαστολή με παλιότερες μορφές εργασίας, η συνεργασία εδώ δεν επιβάλλεται ή οργανώνεται έξωθεν, αλλά είναι απολύτως σύμφυτη με την ίδια την εργασιακή δραστηριότητα. Η εργατική δύναμη, δηλαδή, δεν οργανώνεται από το κεφάλαιο, δεν χρειάζεται το κεφάλαιο να ενορχηστρώσει την παραγωγή, παρόλο που, φυσικά, υφίστανται ιεραρχίες. «Σήμερα η παραγωγικότητα, ο πλούτος και η δημιουργία κοινωνικών πλεονασμάτων παίρνουν τη μορφή συνεργατικής διαδραστικότητας μέσω γλωσσικών, επικοινωνιακών και συναισθηματικών δικτύων» (Hardt & Negri, 2000).

Η ιδιαιτερότητα της άυλης εργασίας έγκειται στο ότι λειτουργεί ως διεπαφή μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης μέσα από διαδικασίες επικοινωνίας που διαμορφώνουν το ιδεολογικό και πολιτισμικό κεφάλαιο του καταναλωτή, την ίδια την υποκειμενικότητα. Έχει ξεπεραστεί, δηλαδή αυτή η «βουβή σχέση», όπως τη χαρακτηρίζουν οι Hardt & Negri (2000), μεταξύ των δύο πόλων, που επικρατούσε στο πλαίσιο του φορντισμού και έχει αντικατασταθεί από την τογιοτιστική λογική της οικονομίας της πληροφορίας, κατά την οποία η παραγωγή έπεται της ζήτησης, στο πλαίσιο μιας διαρκούς επικοινωνίας με την υφιστάμενη αγορά. Με απλά λόγια, θα λέγαμε ότι η άυλη παραγωγή είναι σε θέση να διαμορφώνει ανάγκες και προτιμήσεις, τις οποίες στη συνέχεια καλείται να καλύψει. Η άυλη εργασία αποκτά οικονομική αξία, μόνο αν επιτύχει την παραπάνω παραγωγή κοινωνικών σχέσεων, καθώς δεν παράγει εμπορεύματα, παράγει όμως κεφαλαιακή σχέση.

Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Lazzarato (1996): «Το γεγονός ότι η άυλη εργασία παράγει ταυτόχρονα υποκειμενικότητα και οικονομική αξία καταδεικνύει πώς η καπιταλιστική παραγωγή έχει εισβάλει στη ζωή μας και έχει καταλύσει όλες τις αντιθέσεις μεταξύ οικονομίας, εξουσίας και γνώσης», ενώ κατά την άποψή του οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες το κοινωνικό γίνεται οικονομικό δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς.

2.5. Το *dispositif* της δημιουργικότητας

Το υποκεφάλαιο αυτό αποτελεί μια σύντομη παρουσίαση των σκέψεων της Angela Mc Robbie, όπως αυτές διατυπώνονται στο έργο της *Be creative* (2021), αναφορικά με το πρόταγμα της δημιουργικότητας, όπως αυτό αρθρώνεται στο πλαίσιο της κυριαρχούσας νεοφιλελεύθερης οικονομίας.

Η Mc Robbie ξεκινάει τη μελέτη της με μια βιοματική αναφορά. Αναφέρεται στους φοιτητές της, οι οποίοι, στις συζητήσεις τους μαζί της, φαίνεται να διακατέχονται από μια «ευφορία φαντασιακής επιτυχίας», όπως διατυπώνει χαρακτηριστικά η συγγραφέας. Είναι αισιόδοξοι, κάνουν σχέδια για το μέλλον και φαντάζονται μια επιτυχή καριέρα, χωρίς να κλονίζονται από τις αντιξοότητες που χαρακτηρίζουν αναμφισβήτητα την αγορά εργασίας στις μέρες μας.

Τα πράγματα, όμως, στην αγορά εργασίας είναι εξαιρετικά δύσκολα. Η εργασιακή επισφάλεια μαστίζει τους τομείς των τεχνών, της επικοινωνίας, των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών κ.λπ., πράγμα που συνδέεται με τις νέες μορφές και σχέσεις εργασίας. Η υποαπασχόληση, το freelancing και η προτζεκτοποίηση της εργασίας αντιμετωπίζονται ως πανάκεια, στην ουσία, όμως, συσκοτίζουν απλά ένα τεράστιο ποσοστό ανεργίας, ενώ ταυτόχρονα ενέχουν συνθήκες εργασιακής εκμετάλλευσης.

Η απάντηση στο γιατί, άραγε, οι νέοι άνθρωποι διακατέχονται από αυτή την ευφορία που αναφέρει η Mc Robbie, φαίνεται να προκύπτει από την οικειοποίηση των νεοφιλελεύθερων αξιώσεων για δημιουργικότητα, που προωθούνται στην κοινωνία μέσω μιας νέας «παιδαγωγικής» που εκπορεύεται από τις κυβερνήσεις, αλλά και από τα ίδια τα πανεπιστήμια, τα οποία προσφέρουν τη δυνατότητα μιας ανεξάντλητης εκπαίδευσης, με την ιδέα ότι αυτός είναι ο μόνος δρόμος για να διατηρείται κανείς πάντα έτοιμος και απασχολήσιμος.

Η κοινωνίας μας, υποκύπτοντας σε αυτό το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα περί δημιουργικότητας, έχει γίνει, κατά τη Mc Robbie, ταLENTO-κατευθυνόμενη (talent-led), άλλως ειπείν ταLENTO-κεντρική. Στο πλαίσιο αυτό, η δημιουργικότητα αντιμετωπίζεται σαν μία εγγενής ατομική δεξιότητα, την οποία το άτομο καλείται να καλλιεργήσει περαιτέρω μέσα από εκπαιδευτικές και εργασιακές “ευκαιρίες”, με την υπόσχεση της αυτοπραγμάτωσης. Στην πραγματικότητα, βέβαια, το «*dispositif*»¹² της

¹² Φουκωϊκός όρος, τον οποίο ο Foucault δεν έχει ορίσει με μεγάλη ακρίβεια. Αναφέρεται στους διάφορους θεσμικούς, διοικητικούς κ.ά. μηχανισμούς και τις δομές γνώσης που διατηρούν, ενισχύουν

δημιουργικότητας» υπόσχεται αυτοπραγμάτωση, ενώ ταυτόχρονα απειλεί με ανασφάλεια.

Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι αυτή η ανασφάλεια αντιμετωπίζεται πλέον από τα ίδια τα άτομα ως μία αναπόφευκτη πτυχή της δημιουργικής εργασίας, όπως εξηγεί η Mc Robbie. Οι νέοι άνθρωποι, δηλαδή, θεωρούν ότι η εργασιακή επισφάλεια είναι αναπόσπαστο κομμάτι της ανεξάρτητης εργασίας, το τίμημα που πρέπει να πληρώσει κανείς, για να εξασφαλίσει ότι εργάζεται με τους όρους του. Πρόκειται, βέβαια, για μια ψευδαίσθηση ανεξαρτησίας, όταν μιλάμε για χαμηλές απολαβές, για πολύωρη και συχνά απλήρωτη εργασία, για διάχυση της εργασίας στην προσωπική και οικογενειακή ζωή ή όταν τίποτα δεν προστατεύει τον εργαζόμενο/την εργαζόμενη από οποιαδήποτε ατυχία και την αναλωσιμότητα. Παρόλα αυτά, οι νέοι άνθρωποι φαίνεται να θεωρούν ότι ενσαρκώνουν το ιδανικό του ανεξάρτητου καλλιτέχνη, ο οποίος για να ασχοληθεί με το πάθος του και να καταθέσει όλη τη δυναμική της δημιουργικότητάς του, υπομένει την ανασφάλεια και την εκμετάλλευση, πράγματα που τελικά θεωρούνται «μέρος της δουλειάς», «μέρος της περιπέτειας», όπως λέει χαρακτηριστικά η Mc Robbie.

Οι νέοι και οι νέες, έτσι, εγκολπώνονται την αξίωση μιας επιχειρηματικής διάθεσης του εαυτού κυνηγώντας το νεοφιλελεύθερο σύνθημα για «εργασία και χαρά», στο πλαίσιο μιας κοινωνικής, σχεδόν ψυχαναγκαστικής, επιταγής για διαρκή και αναιτιολόγητη ευτυχία. Αυτό που ξεκινά ως εσωτερική επιθυμία για ανταποδοτική εργασία μεταφράζεται σε ένα σύνολο τεχνικών διαχείρισης του εαυτού, που ευθυγραμμίζεται με τις απαιτήσεις του *dispositif* της δημιουργικότητας. Με τον τρόπο αυτό, η δημιουργικότητα τίθεται στην υπηρεσία της εργασίας και οικονομικοποιείται. Η Mc Robbie εξηγεί: Η επιχειρηματική αντίληψη του εαυτού στον εργασιακό τομέα με επίκεντρο την έννοια της καινοτομίας οικονομικοποίησε τη φαντασία και εμπορευματοποίησε τη δημιουργικότητα, στρέφοντας το άτομο προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις, όπου η επιτυχία προσμετράται με όρους αγοράς, σε αντίθεση με την ελευθερία πνεύματος και κίνησης που χαρακτήριζε τα δημιουργικά επαγγέλματα ιστορικά.

και παγώνουν την άσκηση της εξουσίας εντός της κοινωνίας. Είναι κατά κύριο λόγο στρατηγικής φύσης στο πλαίσιο ενός παιχνιδιού εξουσίας και συνδέεται με περιοχές γνώσης μέσα στις οποίες γεννάται, αλλά και το καθορίζουν. «Αυτό είναι το *dispositif*: στρατηγικές συσχετισμών δύναμης, οι οποίες υποστηρίζουν είδη γνώσης, αλλά και υποστηρίζονται από αυτά» (Foucault, 1994: 300, Στο: Σιαμανδούρας, 2011: 670).

Κατ' ουσίαν πρόκειται για μια ρομαντικοποίηση, λέει η Mc Robbie, καθώς έτσι οι νέες και οι νέοι θεωρούν ότι αποδρούν από τις βαρετές εργασιακές ρουτίνες των προηγούμενων γενεών, “αγοράζοντας” ένα πολύ ακατάλληλο “πακέτο”. Στην περίπτωση των γυναικών αυτό είναι ακόμα πιο εξόφθαλμο, καθώς προσπαθούν με νύχια και με δόντια να επιτύχουν καριέρες που θα τις απομακρύνουν από τον ανεπιθύμητο τρόπο ζωής των μητέρων τους. Και όλα αυτά, βέβαια, ενδύονται τον μανδύα της επιλογής, ενώ στη μετά-βιομηχανική εποχή, όπου μειώνονται οι σταθερές και ασφαλείς θέσεις εργασίας, η ανάληψη του ρίσκου μοιάζει περισσότερο με αναγκαιότητα παρά με επιλογή.

Στους ανθρώπους αυτούς δίνεται η εντύπωση ότι ανήκουν ή τους γεννάται η φιλοδοξία να ανήκουν στη μεσαία τάξη. Η καινούργια αυτή μεσαία τάξη¹³, όμως, που προέρχεται από την κατώτερη μεσαία και ανώτερη εργατική, είναι μια ριψοκίνδυνη τάξη, όπως θα έλεγε ο Beck (επισημαίνει η Mc Robbie), η οποία γίνεται το ινδικό χοιρίδιο του συστήματος, αφού σε αυτή δοκιμάζεται η εργασία χωρίς κοινωνική προστασία. Πρόκειται, δηλαδή, για μια μεσαία τάξη που δεν έχει καμία σχέση με αυτή της προηγούμενης γενιάς, όπως είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, αφού η δημιουργικότητα και η καινοτομία υποσκελίζουν την εργασιακή προστασία. Η Mc Robbie χαρακτηρίζει αυτή τη νέα τάξη αριθμιστική, ενώ ο Lazzarato επισημαίνει ότι η «δημιουργική» αυτή τάξη οραματίζεται τον εαυτό της να ηγείται πολιτισμικά, χωρίς να λογαριάζει τους ευρύτερους συσχετισμούς δυνάμεων της πολιτικής οικονομίας.

Η Mc Robbie θεωρεί ότι είναι άστοχο να μιλάμε για καθοδική κινητικότητα και προλεταριοποίηση. Στην εργατική τάξη υπήρχε ανέκαθεν επισφάλεια, κυρίως στις γυναίκες και τους μετανάστες. Πρόκειται, επομένως, για μια μεσαία τάξη που επισφαλαιοποιείται, αν λάβουμε υπόψη το υψηλό στάτους και τον επαγγελματισμό στις τάξεις αυτών των «δημιουργικών εργαζομένων», στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι εργαζόμενοι του τομέα των υπηρεσιών, όπως το σέρβις στα καταστήματα εστίασης, όπου οι εργαζόμενοι έχουν πια εξειδικευμένες γνώσεις

¹³ Υπάρχει ένας ολόκληρος επιστημονικός διάλογος σε σχέση με τις πληθυσμιακές ομάδες που κατατράχονται από την επισφάλεια των καιρών μας και αναφορικά με το αν θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για ανακατασκευή της κοινωνικής πυραμίδας. Καθώς η παρουσίαση αυτού του discourse ξεπερνά τις προθέσεις της παρούσας εργασίας αναφέρουμε μόνο ότι ο Βρετανός οικονομολόγος της εργασίας Guy Standing έχει υποστηρίξει την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής τάξης που βρίσκεται εν τη γενέσει της, αυτής του προκαριάτου. Αποκλίνοντας αρκετά και συγκλίνοντας σε ορισμένα σημεία με τον Standing (2011) τη θεωρητικοποίηση του προκαριάτου επιχείρησε και ο Alex Foti (2017), ακτιβιστής με έδρα το Μιλάνο, πρωτεργάτης των κινητοποιήσεων του EuroMayDay εναντίον της επισφάλειας. Για περισσότερα στοιχεία αναφορικά με τον παραπάνω διάλογο, βλ. Γ. Μανάφη, 2023.

ή/και δεξιότητες. Περιλαμβάνει από λογιστές, μηχανικούς και δασκάλους ως κομμωτές, δηλαδή όποιον/α δεν εργάζεται χειρωνακτικά σε εργοστάσιο και γενικά άτομα με χαμηλή ανειδίκευτη θέση στον χώρο της εργασίας. Παρόλη την πολυσυλλεκτικότητα της τάξης αυτής, δεν υπάρχει χώρος για αναφορά στην κοινωνική αδικία και μέριμνα για τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, επισημαίνει η Mc Robbie. Το ενδιαφέρον στρέφεται πια στα success stories και στις δραστηριότητες αναψυχής και διασκέδασης των προνομιούχων. Η νέα αστική μεσαία τάξη από-κοινωνικοποιείται και εξωθείται στον ατομικισμό, πράγμα που επιτυγχάνεται μέσω μιας «νέας παιδαγωγικής», στο επίκεντρο της οποίας βρίσκεται το ανθρώπινο κεφάλαιο.

Αυτά τα παιδαγωγικά εργαλεία που μετατρέπουν τον πολιτισμό σε όργανο ανταγωνισμού και εργασιακής πειθαρχίας έχουν ισχυρό υποκειμενοποιητικό ρόλο, επισημαίνει η Mc Robbie. Με λεξιλόγιο αντλημένο από τους χώρους του μάρκετινγκ και των δημοσίων σχέσεων, δημιουργούν ένα ήθος που βασίζεται στην αυτοσυνειδησία, τη θετικότητα και την αισιοδοξία. Δημιουργούν ένα πάντα ευδιάθετο υποκείμενο, που είναι έτοιμο ανά πάσα στιγμή να προσαρμοστεί σε κάτι καινούργιο, γεμάτο πάθος και εγρήγορση να εκμεταλλευτεί τις όποιες ευκαιρίες τού παρουσιάζονται. Δημιουργούν κανονικοποιητικά πλαίσια αυτοπροσδιορισμού και αυτοπαρουσίασης που εδράζονται σε αυτό το αίσθημα δημιουργικής χαράς, απομακρύνοντας από συλλογικές διεκδικήσεις, αφού ο καθένας ασχολείται με τη διαχείριση και το λανσάρισμα του ίδιου του τού εαυτού, χωρίς αίσθημα ανήκειν και κοινότητας, ενώ παράλληλα ο συνδικαλισμός αποδυναμώνεται ως κάτι παρωχημένο και αταίριαστο, πράγμα που οδηγεί στην από-πολιτικοποίηση της απασχόλησης.

Καταληκτικά, όλο αυτό που η Mc Robbie ονομάζει ως το *dispositif* της δημιουργικότητας εξυπηρετείται από πλήθος μηχανισμών και δομών που δημιουργούν μια μορφή κυβερνησιμότητας που στηρίζεται στην επισφαλειοποίηση. Πρόκειται για «ένα εντελώς ετερογενές σύνολο που αποτελείται από λόγους, θεσμούς, αρχιτεκτονικές μορφές, κανονιστικές αποφάσεις, νόμους, διοικητικά μέτρα... το σύστημα σχέσεων που μπορεί να δημιουργηθεί μεταξύ των στοιχείων» (Foucault, 1980: 194, Στο Mc Robbie, 2021: 38), που εντάσσει τη δημιουργικότητα στο πλαίσιο της βιοπολιτικής.

Στο κεφάλαιο αυτό προσεγγίσαμε την έννοια της επισφάλειας και ιχνηλατήσαμε την ιστορική, κοινωνική και πολιτική διαδρομή προς την επισφαλή εργασία που χαρακτηρίζει την εποχή μας. Περιγράψαμε τις παραμέτρους της

επισφαλούς εργασίας και εστιάσαμε στην άυλη εργασία, που έχει κυριαρχήσει στη μετανεωτερικότητα, ως πεδίο έκφρασης του νεοφιλελεύθερου ηγεμονικού λόγου περί δημιουργικότητας. Η αναφορά σε αυτό το dispositif και η υπαγωγή της έννοιας της δημιουργικότητας στο πλαίσιο της βιοπολιτικής, μας επιτρέπουν να περάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, το οποίο εξετάζει το πώς η ευαλωτότητα των επισφαλών συνιστά μια μορφή κυβερνησιμότητας και βιο/θανατοπολιτικής.

3. Επισφάλεια και βιοπολιτική

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζουμε την έννοια της «βιοπολιτικής», όπως προσεγγίστηκε από τον M. Foucault, ενώ αναφερόμαστε και στην έννοια της «θανατοπολιτικής» του A. Mbembe, σκιαγραφώντας το πλαίσιο μέσα στο οποίο η επισφαλειοποίηση έχει καταστεί μηχανισμός κυβερνησιμότητας. Αναλύουμε πώς η ζωή και ο θάνατος παύουν να συνιστούν δύο βιολογικά γεγονότα και λαμβάνουν πολιτική διάσταση, εφόσον τίθενται υπό τον έλεγχο της εξουσίας, η οποία δύναται να διαμοιράζει στο κοινωνικό σύνολο την αβεβαιότητα του βίου (εργασιακού και γενικότερου) και τον κίνδυνο του θανάτου (βιολογικού και κοινωνικού), κατά τα συμφέροντά της.

3.1. Η έννοια της βιοπολιτικής

Ο Foucault (2002) εκκινεί από την παραδοχή ότι η ζωή και ο θάνατος δεν είναι απλά και μόνο δύο φυσικά γεγονότα. Εισέρχονται στο πεδίο της πολιτικής θεμελιώνοντας την ίδια την εξουσία.

Στο παρελθόν, σύμφωνα με τον Foucault, η εξουσία θεμελιωνόταν στο δικαίωμα του ηγεμόνα να αφαιρεί τη ζωή, όποτε το επιθυμούσε ή έστω όταν απειλούταν η ζωή ή η κυριαρχία του. Στο δικαίωμα, δηλαδή, του ηγεμόνα να αποφασίζει αν, πότε και πώς θα χάσει κάποιος τη ζωή του. Στο δικαίωμα «να κάνεις να πεθαίνουν ή να αφήνεις να ζουν» (Φουκώ, 2005: 166). Η εξουσία αυτή ήταν μια εξουσία «πειθαρχική», καθώς μέσα από την τιμωρία και την εκπαίδευση είχε ως στόχο τη δημιουργία πειθήνιων σωμάτων τόσο με οικονομικούς όρους χρησιμότητας όσο και με πολιτικούς όρους υπακοής: Τα σώματα των υπηκόων όφειλαν να είναι πειθαρχημένα, χρήσιμα και παραγωγικά (Foucault, 2011: 156-158).

Κατά τον 19^ο αιώνα, σημειώνεται η συμπλήρωση –και όχι η αντικατάσταση– του παλαιού αυτού δικαίου κυριαρχίας από ένα νέο δίκαιο στο επίκεντρο του οποίου βρίσκεται η θεμελίωση της εξουσίας επί της ζωής και όχι επί του θανάτου. Η νέα, «ρυθμιστική» εξουσία, άλλως η «βιοπολιτική» εξουσία, επιδιώκει τον έλεγχο, τη ρύθμιση της ζωής μέσω πολιτικών που αφορούν την υγεία, την αναπαραγωγή και την κοινωνική οργάνωση και οι μηχανισμοί της στοχεύουν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου, διατηρώντας το δικαίωμα υπέρ και επί του «πώς» της ζωής (Foucault, 2002).

Η αναδοχή της ζωής από την εξουσία δεν αφορά πια το σώμα του ατόμου αλλά τον άνθρωπο ως έμβιο ον και δεν απευθύνεται στο άτομο αλλά στη μάζα· πιο συγκεκριμένα σε πληθυσμούς (και όχι στην κοινωνία/στο κοινωνικό σώμα). Έτσι, σημειώνεται το πέρασμα από την αμιγώς «ανατομικοπολιτική του ανθρώπινου σώματος» στη «βιοπολιτική του ανθρώπινου είδους» (Foucault, 2002: 298). Η νέα αυτή μορφή εξουσίας δεν καταργεί την προηγούμενη. Οι δυο τους, όχι μόνο δεν αλληλοαποκλείονται, αλλά συναρθρώνονται για να εξασφαλίσουν ένα στέρεο πλαίσιο εξυπηρέτησης των κοινών τους συμφερόντων.

Στο ερώτημα πώς είναι δυνατόν μια εξουσία που θεμελιώνεται ακριβώς πάνω στο χρέος να προάγει τη ζωή, μπορεί και να εκθέτει στον θάνατο, ο Foucault εισάγει στην ανάλυσή του τον ρόλο του ρατσισμού ως μηχανισμού συντήρησης της εξουσίας, καθιστώντας σαφές ότι μιλά για τον ρατσισμό που δημιουργεί μια σχέση βιολογικού χαρακτήρα ανάμεσα σε εμένα και τον Άλλο, υπό την έννοια ότι η εξόντωση του Άλλου ως μη υγιούς και “καθαρού” εξασφαλίζει τη δική μου επιβίωση. Με τα λόγια του Foucault: « [...] η δολοφονική λειτουργία του κράτους δεν μπορεί να διασφαλιστεί παρά μόνο με τον ρατσισμό [...] είναι απαραίτητος για την άσκηση του δικαιώματος της θανάτωσης» (Foucault, 2002: 315). Είναι σημαντικό να σημειωθεί εδώ μια διευκρίνιση του ίδιου «Με τον όρο θανάτωση, δεν εννοώ φυσικά μόνο την άμεση δολοφονία, αλλά και όλες τις μορφές έμμεσης δολοφονίας [...]» (Foucault, 2002: 315-136).

Ο Mbembe, ιστοριοποιώντας την εξέλιξη των μηχανισμών κυριαρχίας, αναφέρεται στην αποικιοκρατία, αλλά και στον ναζισμό και τον σταλινισμό, για να διατυπώσει τη θέση πως «η κυριαρχία στην έσχατη έκφρασή της έγκειται, σε μεγάλο βαθμό, στην εξουσία και τη δικαιοδοσία της να ορίζει ποιος μπορεί να ζήσει και ποιος μπορεί να πεθάνει» (Μπέμπε, 2020: 9), πως «Η κυριαρχία συνίσταται στη θέληση και την ικανότητα να σκοτώνεις προκειμένου να ζήσεις» (Μπέμπε, 2020: 16), που εκκινεί από την «αντίληψη της ύπαρξης του Άλλου ως απόπειρας εναντίον της δικής μου ζωής, ως θανάσιμης απειλής ή απόλυτου κινδύνου, του οποίου η βιοφυσική εξάλειψη θα ενίσχυε τη δική μου δυνατότητα για ζωή και ασφάλεια» (Μπέμπε, 2020: 15). Η σύνδεση των σκέψεων του Mbembe με τη φουκωική προσέγγιση είναι προφανής, όσο εύγλωττη είναι και η σύνδεση που ρητά κάνει ο ίδιος ο Mbembe μεταξύ νεκροπολιτικής και καπιταλισμού: «Το καπιταλιστικό σύστημα βασίζεται στην άνιση κατανομή των ευκαιριών να ζήσεις ή να πεθάνεις [...] Η λογική της θυσίας βρισκόταν πάντα στην καρδιά του νεοφιλελευθερισμού, που θα έπρεπε να τον

ονομάσουμε νεκροφιλελευθερισμό. Αυτό το σύστημα πάντα λειτουργούσε με την ιδέα πως κάποιος αξίζει περισσότερο από τους άλλους. Όποιος δεν έχει αξία, μπορεί να πεταχτεί», υποστηρίζει ο Μπέμπε σε συνέντευξή του (2020: 78).

3.2. Η επισφαλειοποίηση ως μηχανισμός βιοπολιτικής κυβερνησιμότητας

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται σαφές ότι όλες οι ανθρώπινες ζωές δεν έχουν την ίδια αξία. Ορισμένες ζωές υποβαθμίζονται κοινωνικά, με την έννοια ότι καθίστανται πιο επισφαλείς από άλλες και αφήνονται εκτεθειμένες στην απροβλεψιμότητα και την ενδεχομενικότητα του βίου, χωρίς καμία κοινωνική προστασία, στο όριο του κοινωνικού θανάτου. Σύμφωνα με την Butler και την «κοινωνική οντολογία» που αναγνωρίζει, η ζωή γεννιέται και πεθαίνει ανάλογα με το αν εξασφαλίζονται ή δεν εξασφαλίζονται οι κοινωνικές συνθήκες διατήρησης και άνθησής της που συνδέονται με την αλληλεξάρτησή μας (Butler, 2009: 19-20).

Μέσα από διαδικασίες αποκειμενοποίησης, «συγκεκριμένες υπάρξεις αποκλείονται από τα κανονιστικά ιδεώδη της ανθρώπινης υποκειμενικότητας» (Αθανασίου, 2009: 17) και εξοβελίζονται από το πολιτισμικά διανοητό, με αποτέλεσμα η τρωτότητά τους να μην είναι αναγνωρίσιμη και να μην εμπίπτει στην ηθική ευθύνη κανενός. Αν η ζωή δύναται να λαμβάνει την αξία της από τη σημασία της απώλειάς της και η πένθησή της συνιστά απόδειξη ότι μια ορισμένη ζωή μετρά, τότε είναι κατανοητό γιατί η πενθησιμότητα συνιστά προϋπόθεση της απόφασης ότι μια ζωή έχει σημασία (Butler, 2009). Υπό αυτήν την έννοια, η ευάλωτη, η επισφαλής ζωή είναι μια ζωή απένθητη, μια ζωή άνευ σημασίας, μια ζωή αναλώσιμη. Ποιες ζωές, όμως, είναι αυτές που το βιοπολιτικό πλαίσιο ορίζει ως ζωές άνευ σημασίας, ως ζωές αναλώσιμες;

Η πειθαρχική εξουσία, όπως σε αδρές γραμμές την αναπτύξαμε παραπάνω, εδραιωνόταν μέσω της έξωθεν επιβολής. Η βιοπολιτική εξουσία, από την άλλη, κατόρθωσε να εδραιωθεί μέσω της διασφάλισης της κανονικότητας που επιτυγχανόταν με την αυτορρύθμιση (self-government). Στο βιοπολιτικό πλαίσιο, κάθε άτομο χωριστά, ρυθμίζοντας τον τρόπο ζωής του σύμφωνα με τη νόρμα, αναπαράγει το μαζοποιητικό κανονιστικό πλαίσιο, συντηρεί τους βιοπολιτικούς μηχανισμούς και εδραιώνει τη βιοπολιτική εξουσία. Με τη δράση τους, τα άτομα συμμετέχουν στον τρόπο με τον οποίο κυβερνώνται (Lorey, 2015: 35), υπό την έννοια ότι γίνονται γρανάζια της ίδιας της μηχανής. Στο (νέο)φιλελεύθερο σκηνικό η αυτορρύθμιση επιτυγχάνεται με τη φαντασιακή ανάπτυξη ατομικών στρατηγικών που καθιστούν το άτομο φαντασιακά αυτόνομο, μειώνουν την ευαλωτότητά του, επαυξάνουν τις δυνάμεις του και το οδηγούν στην αυτοπραγμάτωση. Κάθε άτομο ή

ομάδα ατόμων που παρεκκλίνει από αυτό το κανονιστικό πλαίσιο θεωρείται ως επικίνδυνη απειλή για το σύστημα και εξωθείται στην επισφάλεια. Το τρομακτικό εδώ είναι ότι οι καλώς προσαρμοσμένοι πολίτες, διασφαλίζοντας εαυτούς, ταυτοχρόνως επισφαλαιοποιούν και θέτουν στο περιθώριο εκείνους που δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε αυτό το κανονιστικό πλαίσιο και έτσι ο βιοπολιτικός μηχανισμός κατορθώνει να διαχειρίζεται την κοινή επισφάλεια προς όφελός του (Lorey, 2015: 37).

«Η δυτική νεωτερικότητα [...]», λέει η Lorey, «είναι αδιανόητη χωρίς μια πολιτική κουλτούρα του κινδύνου» (Lorey, 2015: 37) και αναφέρει ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις τέτοιων καθημερινών φαντασιακών κινδύνων τις ασθένειες, την εγκληματικότητα, την απαράδεκτη σεξουαλικότητα και τη φυλετική αλλοίωση. Ο Bauman, επίσης, αναφέρεται αναλυτικά στην αξιοποίηση της έννοιας του κινδύνου από την εξουσία: Η αποτελεσματικότητα της κοσμικής εξουσίας στηρίζεται στην παραγωγή «επίσημου φόβου», καθώς «για να διατηρηθεί η επιρροή πάνω τους, τα αντικείμενα πρέπει να γίνουν και να παραμείνουν ευάλωτα και ανασφαλής» (Bauman, 2005: 84). Έτσι, οι διάφορες κοσμικές εξουσίες καταλήγουν να δημιουργούν οι ίδιες απειλές, από τις οποίες έπειτα καλούνται να προστατέψουν, αντλώντας με αυτόν τον τρόπο τη νομιμοποίησή τους: «Η ανθρώπινη τρωτότητα και αβεβαιότητα αποτελούν τον κύριο λόγο ύπαρξης κάθε πολιτικής εξουσίας – και κάθε πολιτική εξουσία πρέπει να υποβάλλεται σε τακτική ανανέωση των διαπιστευτηρίων της» (Bauman, 2005: 85). Συχνά, η αντιμετώπιση των κινδύνων γίνεται με τη λήψη μέτρων έκτακτης ανάγκης στο όνομα των οποίων πολλά δικαιώματα περιστέλλονται.

Η πλήρης έκφραση της παραπάνω ιδέας περί παροχής ασφάλειας υπήρξε το κράτος πρόνοιας, το οποίο είχε ως σκοπό την «κοινωνικοποίηση» των ατομικών κινδύνων (Bauman, 2005: 86). Οι ατομικές ατυχίες, οι δυσκολίες, ακόμα και τα λάθη, επανορθώνονταν με την παρέμβαση του κράτους και την παροχή κοινωνικής ασφάλειας. Αυτή ακριβώς η πολιτική μορφή εξουσίας είναι που βλέπουμε σταδιακά να διαβρώνεται, να αποδυναμώνεται και να υποχωρεί. Στις μέρες μας, η κυριαρχούσα ελεύθερη αγορά καθιστά το ίδιο το άτομο υπεύθυνο για τον εαυτό του και του ζητά να λύσει ιδιωτικά τα δικά του προβλήματα. Του ζητά κατ' ουσίαν να βρει ατομικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα (Bauman, 2005: 86-87 & 149).

Αυτή η εξέλιξη, όμως, δεν μπορεί παρά να απονομιμοποιεί την εξουσία, η οποία παύει να αποτελεί πηγή ασφάλειας για τα άτομα, αποκαθλώνεται και

αμφισβητείται. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι σύγχρονες εξουσίες αναζητούν έτερες πηγές φόβου που θα αποπροσανατολίσουν από την οικονομική ανασφάλεια, για την αντιμετώπιση της οποίας δεν είναι πια ικανές, και θα “παλινρθώσουν” την εμπιστοσύνη στην ισχύ της εξουσίας να προστατεύει από τον υπαρκτό ή εφευρεμένο κίνδυνο. Έτσι, λοιπόν, οι σύγχρονες εξουσίες προσανατολίζονται προς το ζήτημα της προσωπικής ασφάλειας (Bauman, 2005: 88), εστιάζοντας στην εγκληματικότητα και δη την τρομοκρατία. Εξιλαστήρια θύματα και αποδιοπομπαίοι τράγοι γίνονται οι «ιδανικοί αποκλίνοντες Άλλοι» (Bauman, 2005: 94), οι μετανάστες και οι πρόσφυγες, που εμφανίζονται την κατάλληλη στιγμή, πριν οι εξουσίες χάσουν εντελώς την αξιοπιστία τους. Το σημερινό κράτος, λοιπόν, δεν μπορεί πλέον να προστατεύσει από την οικονομική επισφάλεια, δεν μπορεί να εγγυηθεί ασφαλείς θέσεις εργασίας και σίγουρο μέλλον, δεν το ευαγγελίζεται καν (Bauman, 2005: 149)· η ρητορική πια έχει αλλάξει.

Όλα αυτά παρουσιάζουν ένα πρόσθετο ενδιαφέρον, αν αναλογιστεί κανείς ότι πλέον ο ίδιος ο κίνδυνος παρουσιάζεται σαν ειδική μορφή προστασίας και έτσι η αναζήτηση προστασίας γίνεται και αυτή επικίνδυνη (Virmo, 2006: 27-28). Κατά την Butler, «η επισφάλεια επανξάνεται ακριβώς στο όνομα μιας ορθολογικότητας της ασφάλειας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 231), ενώ κατά τον Agamben (2002: 5), η ασφάλεια και η τρομοκρατία μπορούν να καταλήξουν να δικαιολογούν και να νομιμοποιούν η μία τις ενέργειες της άλλης.

Στο πλαίσιο της τυποποιημένης κοινωνίας, λοιπόν, δεν έχει σημασία να ζήσουν όλοι και αξιοπρεπώς αλλά μόνο οι “σωστοί” και οι “κατάλληλοι”. Σωστοί και κατάλληλοι είναι πρωτίστως οι λίγοι εκείνοι που συγκεντρώνουν στα χέρια τους τον πλούτο και όσοι εξυπηρετούν τη λειτουργία του συστήματος που παράγει αυτή την οικονομική ολιγαρχία. Όσοι παράγουν και ταυτόχρονα καταναλώνουν, ούτε οι άεργοι ούτε οι ατελείς καταναλωτές. Έτσι, στις παρυφές αυτής της άνισης κοινωνίας συγκροτείται ένας πληθυσμός, ένα ετερόκλητο πλήθος ανθρώπων με διαφορετικές ταυτότητες, που μέσα από διαφορετικές διαδρομές έχουν οδηγηθεί στο λεγόμενο «πρεκαριάτο», δοκιμάζοντας την κοινή εμπειρία της επισφάλειας, το αίσθημα της περιττότητας, το στίγμα του κοινωνικού παρασιτισμού και τη «γυμνότητα» .

Η έννοια της περιττότητας, όπως την εισηγείται ο Bauman, συνυφαίνεται με την έννοια του «απορρίμματος», με εκείνο που ως υπεράριθμο και άχρηστο απορρίπτεται από την αγορά εργασίας και από το κοινωνικό σώμα. Ο Bauman κάνει λόγο για «κοινωνική ανεστιότητα», καθώς οι νέοι άνεργοι ή επισφαλείς εργαζόμενοι

αποτελούν ένα οικονομικό άχθος και ταυτόχρονα ατελείς καταναλωτές σε ένα κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που στηρίζεται κατεξοχήν στην κατανάλωση (Bauman, 2005: 27-30). Ο Sennett συμπληρώνει αυτή τη σκέψη κάνοντας λόγο για «ιδεολογία του κοινωνικού παρασιτισμού» (Sennett, 2010: 218), σύμφωνα με την οποία αυτοί οι άχρηστοι πρεκάριοι, εκτοπισμένοι από την αγορά εργασίας και καταδικασμένοι να στηρίζονται στο κράτος πρόνοιας, τελικά αντιμετωπίζονται ως να ζουν παρασιτικά, εις βάρος των σταθερά εργαζόμενων, παραγωγικών, χρήσιμων πληθυσμών.

Η έννοια της «γυμνότητας», εκκινεί από τη φιλοσοφική σκέψη του G. Agamben περί «ιερού ανθρώπου» (homo sacer), περί «φονεύσιμης και άθυτης ζωής» (2005). Με την παραδοχή ότι η ζωή και ο θάνατος δεν αποτελούν δύο απλά επιστημονικές έννοιες, αλλά έννοιες πολιτικές που αποκτούν νόημα μέσω μιας πολιτικής απόφασης (Agamben, 2005: 253), η «γυμνή ζωή» δεν αφορά μια συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων που τελούν σταθερά υπό τη συνθήκη εξαίρεσης, αλλά διασπείρεται στο βιολογικό σώμα όλων, διαστέλλεται και καθολικοποιείται, διατηρώντας μια ρευστότητα, ώστε κάθε κοινωνία να δημιουργεί τα δικά της όρια και τους δικούς της «ιερούς ανθρώπους», που μπορεί να αφανίσει κανείς χωρίς να λογοδοτήσει ή να τιμωρηθεί ποινικά. Η απουσία θεσμικού και νομικού πλαισίου που να προστατεύει και η άφεση του «ιερού ανθρώπου» στο έλεος των κοινωνικών συνθηκών, τον απογυμνώνει από την κοινωνική προστασία και τον εκθέτει στον κίνδυνο κοινωνικού ή και βιολογικού θανάτου.

Αν σκεφτούμε ότι η έννοια του απογυμνωμένου αυτού ανθρώπου συνδέεται με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του ναζισμού (και όχι μόνο), με τις φυλακές του Guadanamo, με τα camp κράτησης παράνομων μεταναστών πριν απελαθούν και γενικότερα με όσους έχουν απολέσει το δικαίωμα να έχουν δικαιώματα, περιπτώσεις δηλαδή όπου η ζωή αποπολιτικοποιείται και «παύει να είναι πολιτικώς σημαίνουσα» (Agamben, 2005: 219), ώστε να προστατευθεί, ίσως φαίνεται σχεδόν ασεβές να χρησιμοποιεί κανείς την έννοια της γυμνής ζωής για να προσεγγίσει την εργασιακή επισφάλεια. Για αυτό πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι η αναγωγή γίνεται με πλήρη επίγνωση και με τον δέοντα σεβασμό, έχοντας ως στόχο να καταδείξει τη βιοπολιτική προέλευση του κοινωνικού αποκλεισμού και θανάτου των επισφαλών και όχι να εξισώσει καταστάσεις.

Στο σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει να αναφερθούμε σε μια επισήμανση της Butler. Η Butler εξηγεί ότι η επισφάλεια δεν παράγεται από την

απόσυρση ή την απουσία του νόμου, αλλά από την άσκηση της εξουσίας απαλλαγμένης από κάθε νόμο (Butler, 2009: 29). Δεν πρόκειται για «γυμνές ζωές», καθώς δεν έχουν τοποθετηθεί έξω από την πόλιν, σε μια κατάσταση ριζικής έκθεσης. Οι σχέσεις εξουσίας τις δεσμεύουν σε μια κατάσταση βίαιης έκθεσης. Εκείνοι που στερούνται των πολιτικών δικαιωμάτων δεν μεταφέρονται σε ένα μεταφυσικό αλλού, αντιθέτως συνεχίζουν να βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε σχέσεις εξουσίας. Η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων δεν σημαίνει και το τέλος της εξουσίας εντός της οποίας αυτοί υπάρχουν και αναπαράγονται (Μπάτλερ, 2009β: 20).

Όπως προείπαμε, σωστοί και κατάλληλοι για το σύστημα είναι όσοι παράγουν και ταυτόχρονα καταναλώνουν, ούτε οι άεργοι ούτε οι ατελείς καταναλωτές. Τι γίνεται, όμως, με εκείνους που δεν παράγουν διαρκώς και δεν καταναλώνουν επαρκώς, όπως είναι αυτοί που ζουν στο μεταίχμιο της εργασίας και της ανεργίας, οι επισφαλείς; Είναι πράγματι περιττοί;

Με τον τρόπο που το αναλύσαμε παραπάνω, οι επισφαλείς εργαζόμενοι πράγματι ρίχνονται στο περιθώριο της αγοράς εργασίας και συχνά στο περιθώριο της κοινωνίας. Ωστόσο, ακόμα και αυτούς το σύστημα φροντίζει να τους εκμεταλλεύεται κατά τα συμφέροντά του και να τους καθιστά χρήσιμα γρανάζια που επιτρέπουν τη λειτουργία του. Η λογική είναι αρκετά παλιά και την είχε ήδη αναδείξει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, όπου κάνει λόγο για τον «υπερπληθυσμό». Εκείνον, δηλαδή, τον πληθυσμό εργατών ο οποίος δεν μπορεί να απορροφηθεί από την αγορά εργασίας, ωστόσο συμφέρει να συντηρείται ως εφεδρικός βιομηχανικός στρατός μεταιχμιακά σε αυτή, ώστε να είναι διαθέσιμος για τους κεφαλαιούχους, κάθε φορά που αυτοί επιθυμούν να εντείνουν τη δραστηριότητα των επιχειρήσεών τους (Μαρξ, 2002: 651-663). Το σύστημα αντιμετωπίζει αυτούς τους μισοεργαζόμενους-μισοανέργους ωφελιμιστικά, με μαεστρία: φροντίζει να αποτρέπει τον ολικό κοινωνικό τους θάνατο, να τους συντηρεί ασθματικά “στη ζωή” παρέχοντας ένα μίνιμουμ κοινωνικών παροχών, στο πλαίσιο επιδοματικών πολιτικών, ώστε να αντλεί από αυτή την “πρόθυμη δεξαμενή” εργατικό δυναμικό, όταν παραστεί για αυτό η ανάγκη.

Επ’ αυτού η Lorey παραπέμπει στα αυτούσια λόγια του Lazzarato, ο οποίος εξηγεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν έχει λόγο να εξαλείψει τις κοινωνικές ανισότητες, αφού κυβερνά στη βάση αυτών, επιχειρώντας μόνο να διατηρεί την επιθυμητή ισορροπία ανάμεσα στη φτώχεια, την επισφάλεια και τον πλούτο. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι η ακραία φτώχεια που δεν επιτρέπει στα άτομα να παίξουν το παιχνίδι του ανταγωνισμού (Lazzarato, 2008: 57, Στο: Lorey, 2015: 66).

Το γεγονός ότι αυτού του είδους οι σχέσεις εργασίας με τη μέγιστη ελαστικότητα και απροδιοριστία τείνουν να καταλαμβάνουν ολοένα και περισσότερο χώρο στην αγορά εργασίας, οφείλεται στο ότι “η δουλειά” πρέπει να γίνεται με το χαμηλότερο δυνατό κόστος και τη μέγιστη δυνατή αποδοτικότητα για το κεφάλαιο, με το ρίσκο να μετακυλίεται από την επιχείρηση στον εργαζόμενο.

Όλες αυτές οι ρυθμίσεις, βέβαια, εκ μέρους της βιοπολιτικής εξουσίας επενδύονται με το κατάλληλο αφήγημα. Ο νεοφιλελεύθερος ηγεμονικός λόγος έχει καταφέρει σε μεγάλο βαθμό να πείσει τα άτομα ότι είναι οι αποκλειστικοί φορείς της ευθύνης για τη ζωή τους και ότι η ενδεχόμενη “αποτυχία” τους στον εργασιακό τομέα οφείλεται σε δικές του αδυναμίες και ανεπάρκειες. Σε αυτή την «κοινωνία των δεξιοτήτων» (Sennett, 2008: 89), ενθαρρύνει διαρκώς τα άτομα να επενδύουν στην εκπαίδευση και την κατάρτισή τους, στηρίζοντας ταυτόχρονα μια μεγάλη “βιομηχανία” ιδιωτικών συμφερόντων, ενώ τελευταία προωθεί το *dispositif* της δημιουργικότητας, της επιχειρηματικότητας και της ευελιξίας με τρόπο που η επαγγελματική επιτυχία να μοιάζει διαρκώς εφικτή και το εργασιακό τέλμα να εσωτερικεύεται ως προσωπική αποτυχία. Έχει πολύ ενδιαφέρον η ανάλυση που κάνει ο Sennett για πώς από τη μαστοριά περάσαμε στην αξιοκρατία και τη «γραφειοκρατικοποίηση του ταλέντου» (Sennett, 2008: 117). Πώς, δηλαδή, οι επιχειρήσεις (όπως και η εκπαίδευση) υιοθέτησαν το στρατιωτικό μοντέλο αξιολόγησης, όπου «μια απρόσωπη κρίση καθόριζε την προσωπική αξία», πιστοποιώντας και νομιμοποιώντας την αποτυχία (Sennett, 2008: 115).

Ταυτόχρονα, ο νεοφιλελευθερισμός έχει καταφέρει να καταγάγει μεγάλο χτύπημα στην έννοια της αλληλεγγύης και της συλλογικής διεκδίκησης. Η κινητικότητα των εργαζομένων στο πλαίσιο της ευελιξίας, στέρησε από τους εργαζομένους τον κοινό εργασιακό χώρο, όπου λάμβαναν χώρα οι συνδικαλιστικές ζυμώσεις, ενώ παράλληλα η αποτυχία των εργατικών συνδικάτων να προσαρμοστούν στις νέες ανάγκες, αλλά και να ανασκευάσουν τη μονοδιάστατη εικόνα της διεφθαρμένης συντεχνιακής τάξης που σκόπιμα κατασκεύασε η εξουσία, απομάκρυνε τον εργαζόμενο και την εργαζόμενη από τους φυσικούς συμμάχους τους και τους απομόνωσε, στρέφοντάς τους στην αναζήτηση ατομικών στρατηγικών επιβίωσης, θεμιτών και αθέμιτων.

Ο Bourdieu κάνει λόγο για «πολιτική απολιτικοποίησης» (Bourdieu, 2017: 241) και εξηγεί ότι οι επισφαλώς εργαζόμενοι δεν είναι εύκολα κινητοποιήσιμοι, καθώς «έχει πληγεί καίρια η ικανότητά τους να κάνουν προβολές στο μέλλον»

(Bourdieu, 2017: 152). «Για να διαμορφωθεί μια έλλογη φιλοδοξία μεταμόρφωσης του παρόντος, [...] πρέπει να υφίσταται ένας ελάχιστος βαθμός ελέγχου επί του παρόντος», λέει ο Bourdieu (2017: 152) και μιλά για «υποταγμένες διαθέσεις» (2017: 155).

Σε όλο αυτό το δυσοίωνα σκηνικό πρέπει να προστεθεί και το γεγονός ότι οι ετερόκλητες ομάδες ανθρώπων που συγκροτούν το «πρεκαριάτο», δεν δείχνουν να συνειδητοποιούν τα κοινά τους συμφέροντα, ώστε να οδηγηθούν στον συνασπισμό, τη σύμπραξη, την κοινή κινητοποίηση και τη συλλογική διεκδίκηση. Η συνθήκη της επισφάλειας δημιουργεί ένα αποξενωτικό και ανταγωνιστικό πλαίσιο, όπου ο καθένας αντιμετωπίζει τον Άλλο αδιάφορα, επιφυλακτικά ή και εχθρικά, εστιάζοντας στις διαφορετικές ταυτότητες και όχι στην κοινή βιωμένη εμπειρία της επισφάλειας, γεγονός που λειτουργεί διαβρωτικά ως προς την αλληλεγγύη μεταξύ τους (Μανάφη, 2023: 192). Γι' αυτό, η άποψη του G. Standing ότι πρόκειται για μία κοινωνική τάξη εν τη γενέσει της (class-in-the-making) (Standing, 2011: 8), μας βρίσκει προς το παρόν επιφυλακτικούς.

Το πλαίσιο της επισφάλειας, λοιπόν, εξασφαλίζει στο σύστημα ότι οι επισφαλείς θα μείνουν πολιτικά παθητικοποιημένοι, δεν θα φέρνουν αντιρρήσεις και κυρίως δεν θα διεκδικούν, παρά θα θεωρούν εαυτούς, στο πλαίσιο της εξατομικευμένης κοινωνίας, τυχερούς που ενίοτε κερδίζουν μια θέση στον ήλιο, συγκριτικά με εκείνους που έχουν αποκλειστεί. Άλλωστε, αν δεν ενταχθούν σε αυτό το δοσμένο πλαίσιο, δεν θα καταφέρουν επιβιώσουν. Και εκεί ακριβώς η επισφαλαιοποίηση γίνεται τεχνική βιοπολιτικής κυβερνησιμότητας, επιβάλλοντας συγκεκριμένους τρόπους ζωής και εργασίας.

4. Υποκειμενικότητες της εργασιακής επισφάλειας

Το τέταρτο κεφάλαιο ξεκινά με τη σκιαγράφηση του εργασιακού υποκειμένου, όπως το επιδιώκει η νεοφιλελεύθερη αγορά, για να συνεχίσει με μια αναφορά στο υψηλό διακύβευμα της πολιτειότητας που αφορά τα επισφαλώς εργαζόμενα υποκείμενα. Στη συνέχεια, αναπτύσσει την μπατλεριανή θεώρηση της ευλωτότητας ως συνθήκης διαμόρφωσης αντιστασιακών πρακτικών, καταλήγοντας σε σκέψεις, ερωτήματα και προβληματισμούς που αφορούν τις εν πολλοίς ανεξερεύνητες ακόμη υποκειμενικότητες που δημιουργεί το επισφαλές εργασιακό πλαίσιο.

4.1. Το επιθυμητό εργασιακό υποκείμενο της νεοφιλελεύθερης οικονομίας

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές και η νεοφιλελεύθερη ρητορική επιχειρούν και σε μεγάλο βαθμό κατορθώνουν να διαμορφώσουν έναν νέο τύπο εργασιακού υποκειμένου.

Το νέο, επιθυμητό εργασιακό υποκείμενο είναι εξαιρετικά κινητικό, καθώς είναι πρόθυμο να μετοικεί ή να μεταναστεύει, να αλλάζει χώρους εργασίας ή και αντικείμενα εργασίας ανά πάσα στιγμή, ώστε να επιβιώνει στο ιδιαίτερα ανταγωνιστικό τοπίο της αγοράς εργασίας, αφήνοντας πολλές φορές στην άκρη τις προσωπικές του κλίσεις και επιθυμίες που αφορούν τον εργασιακό τομέα αλλά και την προσωπική ζωή, κάνοντας διαρκώς επανεκκινήσεις που υποβαθμίζουν την προηγούμενη εμπειρία του και δημιουργούν ασύμφορες ασυνέχειες στο εργασιακό του αφήγημα. Πρόκειται για μια «ευελξία» που πολύ συχνά ενέχει την εκμετάλλευση, την οποία η εργαζόμενη/ο εργαζόμενος είναι πρόθυμη/πρόθυμος να ανεχτεί, προκειμένου να επιβιώσει ή για να χτίσει μια καριέρα στο μέλλον. Το νέου τύπου εργασιακό υποκείμενο είναι συμβιβασμένο με την προσωρινότητα, την εφημερότητα και την αναλωσιμότητα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δυσκολεύεται ή και να αδυνατεί να σχεδιάσει ή ακόμα και να ονειρευτεί σοβαρά το μέλλον του.

Ταυτόχρονα, έχοντας ενστερνιστεί τη σημασία της διαρκούς δημιουργικής επαγρύπνησης και εγρήγορσης, δεν σταματά να αναζητά εκπαιδευτικές “ευκαιρίες” που λανσάρονται ως επιτακτικές στο πλαίσιο μιας ακραίας εμπορευματοποίησης της

εκπαίδευσης, ενώ φαντασιώνεται επαγγελματικές διεξόδους που του παρουσιάζονται ως να επαφίενται στη δική του ατομική ευθύνη και σκληρή δουλειά, με αποτέλεσμα η αποτυχία να εσωτερικεύεται ως προσωπική ανεπάρκεια.

Στο πλαίσιο της επιχειρηματικής διάθεσης του εαυτού, το εργασιακό υποκείμενο αυτοεπενδύοντας μεγιστοποιεί την αξία του ανθρώπινου κεφαλαίου του στο παρόν επιδιώκοντας την οικονομική αξιοποίησή της στο μέλλον και αναλαμβάνει σχεδόν εξ ολοκλήρου το οποιοδήποτε “επιχειρηματικό ρίσκο”, χωρίς κρατικές εγγυήσεις και δίχως κοινωνική προστασία. Η εργαζόμενη και ο εργαζόμενος βρίσκονται υπό διαρκή μαθητεία και αξιολόγηση, μια αξιολόγηση που περιορίζει τον εργαζόμενο σε απλό παραγωγό μετρήσιμων αποτελεσμάτων παραγωγικότητας και συχνά τον ωθεί σε εξαιρετικά ανταγωνιστικές και αριθμιστικές συμπεριφορές εντός και εκτός χώρου εργασίας ή στην ψυχοσωματική επιβάρυνση και κατάρρευση.

Αυτό το νέο, επιθυμητό εργασιακό υποκείμενο χαράσσει μια εντελώς ατομική διαδρομή, γίνεται μοναχικό και εγωκεντρικό, καθώς έχει πειστεί πως είναι υπεύθυνο εξολοκλήρου και ατομικά για την ευημερία του, δεν εμπιστεύεται τις συλλογικότητες που του έχουν παρουσιαστεί ως αναποτελεσματικές ή και επικίνδυνες για τη δική του ατομική εξέλιξη. Είναι ένα εργασιακό υποκείμενο εν πολλοίς αποπολιτικοποιημένο, αφού στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του έχει θέσει την ατομική του επιβίωση και ευημερία, έξω από το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές μπορούν να επιτευχθούν. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η εργαζόμενη και ο εργαζόμενος της εποχής μας να γίνουν ευάλωτα και παθητικοποιημένα, ελέγξιμα και χειραγωγίσιμα υποκείμενα που θα λειτουργούν ως απλά γρανάζια ενός διαρκώς αναπαραγόμενου οικονομικοπολιτικού συστήματος.

Καθώς η νεοφιλελεύθερη πολιτική δεν περιορίζεται στο να εξυπηρετεί μόνο άμεσα την αγορά, αλλά λειτουργεί ρυθμιστικά και κανονιστικά σε όλο τον ανθρώπινο βίο, οικονομικοποιώντας έμμεσα όλες τις εκφάνσεις του, κατασκευάζει, εκτός από έναν νέο τύπο εργαζομένης/ου, γενικότερα έναν νέο τύπο ανθρώπου, τον *homo economicus*, που υπολείπεται του ανθρώπου-πολίτη (*homo politicus*), καθώς σκέφτεται, δρα και οπωσδήποτε κυβερνιέται όχι με πολιτικούς αλλά με οικονομικούς όρους. Εφόσον οι αρχές της αγοράς ανάγονται σε αρχές διακυβέρνησης και στόχος γίνεται η ικανοποίηση οικονομικών δεσμεύσεων που ενισχύουν το κεφάλαιο και όχι η παραγωγή και άσκηση κοινωνικής πολιτικής, αποτέλεσμα είναι η υπονόμηση της ίδιας της δημοκρατίας και της έννοιας του πολίτη (Brown, 2017).

4.2. Επισφαλή δικαιώματα επισφαλών υποκειμένων

Στο βιβλίο του *A Precariat Charter: From denizens to citizens* (2014), ο Guy Standing δανείζεται τον ιστορικό όρο «denizen»¹⁴, για να περιγράψει εκείνα τα άτομα που ναι μεν ανήκουν με κάποιον τρόπο στην κοινότητα, ωστόσο δεν έχουν πλήρη πρόσβαση σε όλα τα δικαιώματα, επομένως δεν είναι ακριβώς πολίτες. Στην ουσία κινούνται σε έναν μεταιχμιακό χώρο, σε μία ενδιάμεση κατάσταση στην οποία τους αναγνωρίζονται στην πράξη μόνο ορισμένα δικαιώματα.

Κατά τον Standing, υπάρχουν διάφοροι τρόποι να περιέλθει κανείς στην κατάσταση του denizen. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η de facto απώλεια δικαιωμάτων, αλλά και η απώλεια δικαιωμάτων λόγω αλλαγής status (Standing, 2014: 9). Ερμηνεύουμε αυτές τις περιπτώσεις ως καταστάσεις όπου τα υποκείμενα, αν και δεν στερούνται δια της νομικής οδού κανένα από τα δικαιώματά τους, δεν μπορούν να απολαύσουν αυτά τα δικαιώματα στην πράξη. Δανειζόμενοι τη γλώσσα της «θεωρίας των ικανοτήτων» (capabilities approach) του Sen (2015) και της Nussbaum (2020), ίσως μπορούμε να μιλήσουμε για χαμένες «ικανότητες» μετασχηματισμού των προσφερόμενων πόρων σε λειτουργικούς σκοπούς, από τη στιγμή που τα άτομα παρεμποδίζονται από προσωπικούς, κοινωνικο-οικονομικούς, πολιτισμικούς ή θεσμικούς παράγοντες (Robeyns, 2006)¹⁵.

Η σκέψη του Standing είναι ότι ο νεοφιλελευθερισμός, όπως αποκρυσταλλώθηκε μέσα από την παγκοσμιοποίηση, δημιούργησε συνθήκες προεκarioποίησης που έχουν ως συνέπεια τη διάβρωση της έννοιας της πολιτειότητας ακόμα και για εκείνα τα υποκείμενα που συνεχίζουν να λογίζονται ως πλήρη μέλη της εθνικής κοινότητας και όχι μόνο για εκείνους που φέρουν την ιδιότητα του μετανάστη/της μετανάστριας ή του πρόσφυγα/της προσφύγισσας. Ο Standing προτείνει να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε το ζήτημα της πολιτειότητας μέσα από την οπτική ενός συνεχούς και έξω από τη διχοτομία πολίτης–μη πολίτης, εισηγούμενος

14 Στη μεσαιωνική Αγγλία, οι «denizens» ήταν άτομα που δεν είχαν γεννηθεί Άγγλοι, ήταν ξένοι, που μπορούσαν, ωστόσο, να έχουν πρόσβαση σε οικονομικά και κοινωνικά αγαθά, κατόπιν όρκου και έκδοσης σχετικού πιστοποιητικού, όχι όμως και πολιτικά δικαιώματα (Standing, 2014: 7). Είχε διαμορφωθεί για αυτούς μια ενδιάμεση κατηγορία που δεν ταυτιζόταν ούτε με την κατάσταση του πολίτη ούτε όμως και με την κατάσταση του ξένου.

15 Πρέπει να τονιστεί ότι οι σενικές «ικανότητες» δεν περιορίζονται στις ατομικές δεξιότητες (skills) του ατόμου (δεν έχουν καμία σχέση με τις δεξιότητες της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου): είναι ξεκάθαρα ένα κοινωνικό και πολιτικό προϊόν που συνδέεται με την ελευθερία, η οποία ορίζεται ως το εύρος των επιλογών που έχει κανείς στη διάθεσή του για να ζήσει μια ζωή που έχει λόγο να εκτιμά (Dreze & Sen, 1995: 10). Επομένως, δεν συμμερίζομαστε την κατηγορία που αποδόθηκε στον Sen ότι (για αυτόν τον λόγο) διατύπωσε μια ατομικιστή θεωρία.

τον όρο *denizen*, τον οποίο επανανοηματοδοτεί στο σύγχρονο συγκείμενο για να περιγράψει την κατάσταση εκείνων των υποκειμένων που κινούνται στον ενδιάμεσο χώρο, που διανοίγεται εξαιτίας της αδυναμίας άσκησης και όχι της αδυναμίας απόκτησης δικαιωμάτων: «Αν η ιδέα της Άρεντ περί πολιτειότητας συνοψίζεται στο “δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα”, σήμερα θα ήταν καλύτερο να σκεφτόμαστε την πολιτειότητα σαν ένα συνεχές, με πολλούς ανθρώπους να έχουν πιο περιορισμένη γκάμα δικαιωμάτων από άλλους, έξω από την απλή διχοτομία πολίτη και μη πολίτη» (Standing, 2014: 8).

Οι επισφαλείς υποκειμενικότητες οι οποίες αναδύονται μέσα από τα νεοφιλελεύθερα συμφραζόμενα στερούνται κοινωνικά, οικονομικά, τρόπον τινά ακόμη και πολιτικά δικαιώματα. Συνεχίζοντας, ωστόσο, να έχουν πρόσβαση σε ορισμένα άλλα δικαιώματα που συναρθρώνουν το δικαίωμα του πολίτη, με βάση τη σκέψη της Άρεντ δεν στερούνται το δικαίωμα να έχουν δικαιώματα, εφόσον, άλλωστε, ακόμη συγκαταλέγονται ως μέλη στην κοινότητα η οποία μπορεί να τα απονέμει και να τα εγγυάται. Μήπως, όμως, ο κοινωνικός αποκλεισμός τον οποίο υφίστανται οι επισφαλείς εργαζόμενοι μπορεί να ιδωθεί ως έμπρακτος εξοβελισμός από την κοινότητα, η οποία έχει απολέσει τον προστατευτικό της ρόλο; Επιπλέον, μήπως η έμπρακτη αδυναμία τους να αρθρώσουν τη φωνή τους και να διεκδικήσουν δικαιώματα τελικά τους αποκλείει από την κοινότητα και τους καθιστά άτομα δίχως το δικαίωμα να έχουν δικαιώματα;

Στο σημείο αυτό πρέπει, μάλλον, να εξηγήσουμε υπό ποια έννοια ισχυριζόμαστε ότι οι επισφαλείς εργαζόμενοι αδυνατούν να διεκδικήσουν τα δικαιώματα που θα έπρεπε να μπορούν να απολαύσουν. Η αδυναμία για την οποία κάνουμε λόγο, φυσικά, δεν αφορά κάποια έλλειψη δεξιότητας ή της δέουσας αποφασιστικότητας. Η αδυναμία των επισφαλών να παραπονεθούν για τις συνθήκες στις οποίες διαβιούν και εργάζονται, πόσο μάλλον να διεκδικήσουν κάτι καλύτερο σχετικά με αυτές, είναι προϊόν ενός είδους βίας και προκύπτει από το γεγονός ότι οι παραπονούμενοι στη νεοφιλελεύθερη οικονομία είναι αυτοί που θα κριθούν αναλώσιμοι και θα μείνουν εκτός της αγοράς εργασίας. Στη νεοφιλελεύθερη οικονομία κάποιοι θα θυσιαστούν, ώστε να διασωθεί η οικονομική τάξη πραγμάτων, αυτοί που θα θυσιαστούν είναι οι “δυσπροσάρμοστοι”, εκείνοι που δεν μπορούν να δείξουν την περιβόητη προσήκουσα “ευελιξία”, δηλαδή εκείνοι που θα τολμήσουν να φωνάξουν το δικαίωμά τους να έχουν δικαιώματα.

Θεωρούμε, λοιπόν, πως η λογική του «υπερδικαιώματος» (De Gooyer et al., 2019: 37) της Άρεντ μπορεί να εφαρμοστεί και σε αυτό το συγκεκριμένο, αν αναγνωστεί ως δικαίωμα του ανήκειν σε κάποια κοινότητα με τρόπο έμπρακτο, που να εξασφαλίζει στη φωνή την ακουστότητά της. Σε αυτή την ανάγνωση του δικαιώματος της Άρεντ, τα πολιτικά υποκείμενα υποστασιοποιούνται από τη στιγμή της αναγνώρισής τους ως φορέων του δικαιώματός τους να ανήκουν σε μια κοινότητα έχοντας ορατότητα και ακουστότητα, ήτοι σε μια κοινότητα που αναγνωρίζονται ως υποκείμενα διεκδίκησης δικαιωμάτων. Εξάλλου, «η τυπική αναγνώριση δικαιωμάτων δεν σημαίνει αυτόματα αναγνώριση του δικαιώματος στη ζωή, την ελευθερία, την έκφραση· δεν εγγυάται στους φορείς της το να εκλαμβάνονται ως πλήρως ανθρώπινα υποκείμενα» (Αθανασίου, 2012: 249).

Ενδιαφέρουσα παράμετρος στη συζήτηση αυτή περί πολιτειότητας των επισφαλών της εργασίας είναι και η σκέψη που αφορά τον νομιμοποιητικό ρόλο της ευπάθειας (Αθανασίου, 2012: 249). Η γνώμη μας είναι ότι οι επισφαλείς εργαζόμενοι, στο πλαίσιο του καλά εδραιωμένου νεοφιλελεύθερου αφηγήματος, σύμφωνα με το οποίο όποιος δεν προσαρμόζεται στο δοθέν εργασιακό μάτριξ είναι ανίκανος και τεμπέλης, αντιμετωπίζονται με μια επιφυλακτικότητα, καχυποψία και εχθρότητα που τους αποκλείει ακόμα και από τη διεκδίκηση μιας πολιτειότητας βασισμένης στην ευπάθεια. Εφόσον για τα κρατικά ταμεία αποτελούν ένα οικονομικό άχθος (προνοιακό κράτος) και ταυτόχρονα συνιστούν ατελείς καταναλωτές σε ένα κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που στηρίζεται κατεξοχήν στην κατανάλωση, αυτοί οι πολίτες δεύτερης κατηγορίας δεν μπορούν να διεκδικούν το δικαίωμα να είναι το ίδιο πολίτες με εκείνους που δεν παρασιτούν (sic) εις βάρος του κράτους. Η πολύ εύστοχη παρατήρηση ότι η συνθήκη εξαίρεσης «εξαιρεί και περιλαμβάνει ή αποκλείει περικλείοντας [...] ακόμη κι όταν –ή *ιδιαίτερα* όταν– [άτομα και ομάδες της εξαίρεσης] περιλαμβάνονται τυπικά στο πολιτικό σώμα» (Αθανασίου, 2012: 251) βρίσκει και εδώ την εφαρμογή της. Σε αντίθεση με τους κατεξοχήν επισφαλείς του κόσμου, μετανάστες/μετανάστριες και πρόσφυγες/προσφύγισσες, οι επισφαλείς της εργασίας, αν και δεν αντιμετωπίζονται καν ως οι «ευπαθείς και υπεξούσιοι άλλοι» (Αθανασίου, 2012: 254), αντιμετωπίζονται ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας που εξαιτίας της προσωπικής τους αδυναμίας να αποδειχθούν αντάξιοι μιας “κανονικής” εργασίας δεν μπορούν να διεκδικήσουν το δικαίωμα στην ισοπολιτειότητα.

Οφείλουμε, βέβαια, να τονίσουμε κλείνοντας ότι «Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα» ως υπερδικαίωμα είναι μία έννοια που πρέπει να μεταχειριστεί κανείς με τον δέοντα σεβασμό και τη δέουσα προσοχή, καθώς έχει εκφραστεί μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικοπολιτικά συμφραζόμενα και αφορά την ύψιστη συμπερίληψη ή τον ύψιστο αποκλεισμό που σχετίζεται με την ίδια την πρόσληψη της ανθρωπότητας. Το “ξεχείλωμα” μιας τέτοιας έννοιας, ώστε να χωρέσει τους αδικημένους της γης, ίσως να μην εξυπηρετεί την αρχική πρόθεση και να εκθέτει το δικαίωμα αυτό στον κίνδυνο του υπερπροσδιορισμού, δηλαδή στον κίνδυνο να καταλήξει ένας όρος που σημαίνει τα πάντα και τίποτα ταυτόχρονα. Ελπίζουμε πως το άνοιγμα μιας συζήτησης που διευρύνει τη χρήση του δεν προσβάλλει όσους αδιαπραγμάτευτα αφορά.

4.3. Αντιστεκόμενες ευάλωτες υποκειμενικότητες

Διαβάζοντας κανείς την προηγηθείσα ανάλυση που αφορά τη διαρκή και αβέβαιη κινητικότητα της εργαζομένης/του εργαζομένου στο πλαίσιο της επισφαλειοποίησης, ενδεχομένως να θεωρήσει ότι τα άτομα υπό αυτές τις συνθήκες είναι πλήρως και αναπόδραστα εγκλωβισμένα, ανίκανα να παράγουν πρακτικές αντίστασης και αποστερημένα από δυνατότητες συλλογικής διεκδίκησης κοινωνικών αλλαγών. Η μπατλεριανή προσέγγιση που αφορά την ευαλωτότητα και την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων δείχνει, όμως, κάτι διαφορετικό. Η ίδια η ευαλωτότητα δύναται να λειτουργεί ως συνθήκη διαμόρφωσης ατομικών και συλλογικών, ασυνείδητων και ενσυνείδητων πρακτικών και στρατηγικών αντίστασης.

Η Butler αναπτύσσει μια κριτική σχέση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις περί εμπρόθετης δράσης, θεωρώντας ότι η δράση δεν είναι κάτι που μπορεί να εξεταστεί απλώς ως ένα προϊόν της βούλησης ενός υποκειμένου: «Το γεγονός ότι οι νόρμες ενεργούν πάνω μας συνεπάγεται ότι είμαστε ευάλωτοι στη δράση τους, ευάλωτοι σε μια ορισμένη ονομασία από την αρχή. Και αυτό καταγράφεται σε ένα επίπεδο που προηγείται κάθε δυνατότητας βούλησης» (Butler, 2016a). Σύμφωνα με τη Butler, λοιπόν, η εμπρόθετη δράση δεν είναι κάτι που παράγεται από ένα ανεξάρτητο βολονταριστικό υποκείμενο που λαμβάνει αποφάσεις και εκτελεί ενέργειες, αλλά αντιθέτως είναι προϊόν των κοινωνικών συνθηκών με έναν, όμως, μη ντετερμινιστικό τρόπο (Butler 2008, 2009a). Υποστηρίζει, δηλαδή, πως η εμπρόθετη δράση είναι πάντα περιορισμένη από τις κοινωνικές δομές που καθορίζουν την ταυτότητα μας και τις δυνατότητές μας. Συνεπώς, η ελευθερία δράσης είναι πάντα περιορισμένη από τα πλαίσια των κοινωνικών δομών. Ωστόσο, η εμπρόθετη δράση είναι ταυτόχρονα η δυνατότητα ενός ατόμου να δράσει με δημιουργικό τρόπο μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο, καθώς μπορεί να καταστεί το μέσο για να αμφισβητήσουμε και να ανατρέψουμε τα υφιστάμενα κοινωνικά πρότυπα και θεσμούς. Άλλως ειπωμένο, η εμπρόθετη δράση αναφέρεται στη δυνατότητα των ατόμων να επηρεάζουν τον κόσμο γύρω τους μέσα από τις πράξεις τους, να δρουν ενεργητικά και να αλλάζουν την κοινωνική πραγματικότητα.

Για να το κατανοήσουμε αυτό, πρέπει να δούμε μέσα από ποιους μηχανισμούς μπορεί το υποκείμενο να επιδρά στο κοινωνικό το οποίο το καθορίζει. Η επιτελεστικότητα, σύμφωνα με την Butler, παράγεται μέσα από την

επαναληψιμότητα: τα κανονιστικά πρότυπα επαναλαμβάνονται από το υποκείμενο, υλοποιώντας την ταυτότητά του. Στη διάρκεια αυτών των επαναλήψεων, καθώς η μίμηση δεν μπορεί να παράγει πανομοιότυπα αντίγραφα, μέσω της αποτυχίας, της παραμόρφωσης ή της παρωδιακής επανάληψης, διανοίγονται ρωγμές και χάσματα, τα οποία κλονίζουν τη σταθερότητα του προτύπου επιτρέποντας στο υποκείμενο να τους αντιταχθεί. Οι ανατρεπτικές αυτές επαναλήψεις είναι που αποσταθεροποιούν και ανατρέπουν τα κανονιστικά πρότυπα και όχι η ύπαρξη κάποιου γνησιότερου εσωτερικού εαυτού, ο οποίος διαθέτει τους κατάλληλους ψυχικούς και διανοητικούς πόρους για αντίσταση. Η επαναληψιμότητα και η αδυναμία μιας επιτελεστικής εκφοράς να λειτουργήσει με έναν και μοναδικό, στεγανό, αδιαπραγμάτευστο τρόπο (παραθετικότητα) που θα απέκλειε την αναπαράθεση εντός ενός διαφορετικού πλαισίου, είναι οι μηχανισμοί αυτοί που επιτρέπουν στο υποκείμενο να πραγματοποιεί την εμπρόθετη δράση του υπονομεύοντας την απόλυτη ισχύ των κανονιστικών προτύπων και επιφέροντας αλλαγές σε κοινωνικό επίπεδο (Κακολύρης, 2020).

Εκκινώντας, λοιπόν, από την παραδοχή ότι το δρων υποκείμενο δύναται να ανθίσταται στα κανονιστικά πρότυπα ακόμα και αν αυτά είναι που το διαμορφώνουν, προχωράμε στη μπατλεριανή άποψη ότι η ευαλωτότητα δεν αποτελεί αξιωματικά τον αντίποδα της αντίστασης. Όπως διατυπώνει η Ε. Τζελέπη, «η επιτελεστικότητα [...] περιλαμβάνει την ατέρμονη αλληλεπίδραση της ευαλωτότητας και της δυνητικότητας, της ενσωμάτωσης και της αντίστασης» και υπό αυτήν την έννοια η αντίσταση δεν χρειάζεται να είναι ούτε είναι άπρωτη (Τζελέπη, 2021: 156-157).

Η ευαλωτότητα, ιδωμένη υπό το μπατλερικό πρίσμα της αλληλεξάρτησης, είναι εγγενές χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης και αφορά στη δυνατότητα των ανθρώπων να πληγούν και να βιώσουν πόνο τόσο στο φυσικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο. Η αντίσταση, ως εναντίωση στις κοινωνικές δομές και τις δυνάμεις που επιβάλλουν την υποταγή, μπορεί να προέρχεται από την παραδοχή και την αποδοχή αυτής της ευαλωτότητας. Η αντίσταση δεν αποκλείεται από την ευαλωτότητα, αντιθέτως μπορεί να προκύψει από αυτή. Η Butler, δηλαδή, απορρίπτει την ιδέα ότι η ευαλωτότητα είναι μια κατάσταση αδυναμίας και παθητικότητας. Η ίδια η αναγνώριση της ευαλωτότητας μπορεί να ανοίξει χώρο για νέες μορφές δράσης ενάντια στις δομές εξουσίας. Μέσα από την ευαλωτότητα, μπορούμε να αναδείξουμε τους δεσμούς που μας συνδέουν με τους άλλους και να ενεργοποιήσουμε τη συλλογική πολιτική δράση στο πλαίσιο της κοινωνικής αλληλεγγύης,

αναδιαμορφώνοντας την κοινωνική πραγματικότητα στη βάση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ισότητας (Μπάτλερ, 2009α; Butler, 2009).

Η Butler υπογραμμίζει ότι η αντίσταση δεν είναι απαραίτητα επαναστατική, αλλά μπορεί να εκδηλώνεται μέσα από μικρές καθημερινές πράξεις αποστασιοποίησης και απελευθέρωσης από καθιερωμένα κοινωνικά πρότυπα και πρακτικές και τη δημιουργία νέων τρόπων έκφρασης και αναπαράστασης της ταυτότητας. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την αντίσταση ως επαναστατική πράξη που στοχεύει στην απόλυτη αλλαγή του συστήματος, η Butler υποστηρίζει ότι η αντίσταση είναι μια σταδιακή διαδικασία που αρχίζει με την αμφισβήτηση των υφιστάμενων δομών και στερεοτύπων (Butler, 2008, 2009α, 2016α).

Σε αυτή την κατεύθυνση, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση της εφεύρεσης και αξιοποίησης «ανομικών» λύσεων για τη διαχείριση και αντιμετώπιση της εργασιακής επισφάλειας. Πρόκειται για στρατηγικές, πρακτικές και μέσα που προσπαθούν να ξεφύγουν από το “μάτι” του συστήματος και να το ξεγελάσουν με στόχο την κατάκτηση ενός μεγαλύτερου βαθμού εργασιακής ασφάλειας. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για αμφισβήτηση και πολιτικοποιημένη δράση, αφού συχνά φαίνεται να πρόκειται για εξατομικευμένες λύσεις που προσαρμόζονται τελικά στο νεοφιλελεύθερο πρόταγμα περί ατομικής ανάληψης της ευθύνης της ζωής και ενίοτε συμβάλλουν στην αλλοτρίωση και αποπολιτικοποίηση των ατόμων, όπως και στην αναπαραγωγή του συστήματος (Βλ. Μανάφη, 2023).

Για αυτόν τον λόγο, εξαιρετικά σημαντική υπόθεση είναι η αναγνώριση της ευαλωτότητας να οδηγεί μεταξύ άλλων στην αναζήτηση “συμμάχων”. Εφόσον η επισφάλεια δεν είναι ταυτότητα αλλά μια κοινωνική και οικονομική συνθήκη που διαπερνά πλήθος ταυτοτήτων, μπορεί να οδηγεί στη δημιουργία συμμαχιών ανάμεσα σε ομάδες που πιθανόν δεν αναγνωρίζουν καν ότι θα έπρεπε να στέκονται η μία πλάι στην άλλη [«πληθυντική επιτελεστικότητα» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 223)], καθώς αναφέρεται σε πληθυσμούς που καλύπτουν ένα τεράστιο εύρος: από πληθυσμούς που λιμοκτονούν μέχρι τους εργαζόμενους στο σεξ, ανθρώπους που υφίστανται βία (μεταξύ άλλων και την αστυνομική) στους δρόμους (Μπάτλερ, 2011: 60). «Είναι η κατηγορία που ενώνει γυναίκες, κουίρ, διεμφυλικά άτομα, φτωχούς, άτομα με ειδικές ικανότητες και ανιθαγενείς, θρησκευτικές και φυλετικές μειονότητες» (Butler, 2017: 75) και αφορά πλέον το «μετα-ταυτοτικό

υποκείμενο» που συμμετέχει σε μια «πληθυντική δράση» χωρίς να εντάσσεται πλήρως σε αυτή, συνδέοντας τη ζωή του με τη ζωή και τη δράση των άλλων (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 221). Αυτό που μοιράζονται οι επισφαλείς πληθυσμοί δεν είναι μια κοινή ταυτότητα αλλά κοινές εμπειρίες, μια κοινότητα που μπορεί να οδηγεί αυτό το μωσαϊκό στην ανάληψη πολιτικής δράσης (Lorey, 2010). Όπως επισημαίνει η Lorey (Puar, 2012: 172), είμαστε όλοι επισφαλείς, αλλά είμαστε διαφορετικοί μέσα στην κοινή μας επισφάλεια.

Κατά την Butler (2017: 40-41), η αναδυόμενη συμμαχία μεταξύ των επισφαλών διαφόρων καταβολών και υποβάθρων πραγματοποιείται μέσα από την άσκηση του «δικαιώματος του εμφανίζεσθαι», το οποίο φαίνεται να λειτουργεί ως συνενωτικό πλαίσιο. Η πολιτική ταυτότητα δεν επαρκεί για να προσεγγίσει τη συνθήκη «ζούμε μαζί» υπό συνθήκες «ακούσιας εγγύτητας». Η ελευθερία δεν ασκείται κατ' ανάγκην με έναν τρόπο κομφορμιστικό και ομοιογενοποιητικό, παράγοντας μια συλλογική ταυτότητα. Πρόκειται, στην ουσία, για ένα σύνολο δυναμικών σχέσεων που περιλαμβάνουν την αλληλεγγύη όσο και τη διαφωνία και τη ρήξη. Στη συνθετική βάση της κοινότητας, υπογραμμίζει η Lorey (2010), βρίσκεται μεταξύ άλλων η διαμάχη και η αντιπαράθεση. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Butler, στο πλαίσιο αυτής της πολλαπλότητας, θα πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, καθώς ενδέχεται τα δικαιώματα μίας ομάδας να εργαλειοποιούνται, ώστε να τροχοπεδείται έτσι η αναγνώριση των δικαιωμάτων μιας άλλης. Στο πλαίσιο της «ηθικής συγκατοίκησης», η «τακτικιστική χρήση» δεν μπορεί να είναι αποδεκτή (Butler, 2017: 90). Υπό την έννοια αυτή, οι προαναφερθείσες συμμαχίες βρίσκονται αντιμέτωπες με την πρόκληση για μια «νέα, διαθεματική πολιτική εννοιολόγηση της κοινωνικής τάξης, της φυλής, του φύλου, της σεξουαλικότητας και της σωματικής ικανότητας» (Μπάτλερ & Αθανασίου, 2016: 220), ενώ ο αγώνας ενάντια στην επισφάλεια είναι ταυτοχρόνως αγώνας ενάντια σε κάθε μορφή ρατσισμού και κοινωνικής αδικίας. Είναι ένας αγώνας για την καθιέρωση δεσμών που μας συντηρούν σε όλα τα επίπεδα (Puar, 2012: 171).

Ενώ, λοιπόν, η αγορά προωθεί έναν συγκεκριμένο τύπο εργαζομένης/εργαζομένου, μέσα σε αυτό το δυσμενές πλαίσιο μπορούν να αναδύονται ποικίλες υποκειμενικότητες που δημιουργούν ένα φάσμα πολιτικών και α-πολιτικών στάσεων, οπότε και ποικίλες δυνατότητες πολιτικής αντίρρησης, κριτικής και αντίστασης, ακόμη και ανατροπής.

4.4. Προβληματισμοί γύρω από τις χαρτογράφησης υποκειμενικότητες της εργασιακής επισφάλειας

Θεωρώντας ότι ο τόπος είναι αναπόσπαστο κομμάτι, αλλά και προϊόν της διαδικασίας συγκρότησης των πολιτικών υποκειμενικοτήτων, η Massey θέτοντας στο επίκεντρο του κοινωνικού και του πολιτικού τον τόπο, καταλήγει στα εξής τρία πολύ ενδιαφέροντα αξιώματα: «Ο χώρος είναι προϊόν αλληλεξάρτησης», «Ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα», «Ο χώρος βρίσκεται πάντα σε μια διαδικασία γίνεσθαι, διαμορφώνεται συνεχώς» (Massey, 2001: 10). Εκκινώντας από αυτά τα αξιώματα, αντιλαμβανόμαστε ότι ο τόπος αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς στη συγκρότηση των υποκειμένων και αναρωτιόμαστε τι είδους υποκειμενικότητες μπορεί να διαμορφώνει σήμερα η ρευστότητα του εργασιακού τόπου.

Στο πλαίσιο της νομαδολογίας του φιλοσόφου Gilles Deleuze και του ψυχιάτρου Felix Guattari (2004), η μορφοπλασία του νομάδα ως μία «πολιτική επινόηση» (Μπραϊντόττι, 2014: 62) δεν χρησιμοποιείται ως μια υπερ-κινητική φιγούρα αλλά ως ένα υποκείμενο που δεν χρειάζεται να μετακινείται «αφού ποτέ δεν αναχωρεί από πουθενά, αλλά κατοικεί οπουδήποτε κι αν βρίσκεται» (De Lange, 2009: 2-3). Στη μεταδομιστική αυτή βάση, η Μπραϊντόττι (Braidotti) (2014) δημιούργησε τη δική της νομαδική θεωρία, η οποία, σε αντίθεση με το οικουμενικό υποκείμενο, χαρτογραφεί ένα υποκείμενο με πολλαπλό χαρακτήρα (μια «μη ενιαία και πολυεπίπεδη, δυναμική και μεταβαλλόμενη οντότητα», Μπραϊντόττι, 2014: 29-30), ένα υποκείμενο που δεν προσδιορίζεται με σημείο αναφοράς την ετερότητα ούτε στο πλαίσιο των καθιερωμένων διπόλων, ένα υποκείμενο νομαδικό. Η έννοια του νομαδικού υποκειμένου είναι φτιαγμένη από τα υλικά της ελευθερίας, καθώς το υποκείμενο αυτό μετακινείται ελεύθερα (και όχι απαραιτήτως κυριολεκτικά) μεταξύ διάφορων θέσεων ετερότητας ενσαρκώνοντας την «πολλαπλότητα του ανήκειν» (Μπραϊντόττι, 2014: 37). Η μετακίνηση αυτή από ταυτότητα σε ταυτότητα (διαδικασία ενεργητική και μετασχηματιστική), η ρευστότητα που τη χαρακτηρίζει, το πεδίο διαλόγου που διανοίγεται μεταξύ των γλωσσών αυτού του πολυγλωσσικού υποκειμένου, αμφισβητεί τα ηγεμονικά σχήματα του φαλλολογοκεντρικού πλαισίου, αλλά και την αντίληψη ότι η σταθερότητα είναι *sine qua non* προϋπόθεση (μιας έτσι κι αλλιώς αμφισβητούμενης) κανονικότητας. Το νομαδικό υποκείμενο, κινούμενο σε έναν «δημιουργικό, εναλλακτικό χώρο του γίνεσθαι» (Μπραϊντόττι, 2014: 33)

διανοίγει δρόμους διαφυγής από τις επικρατούσες αναπαραστάσεις, γίνεται φορέας αντίστασης και χειραφέτησης.

Παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον να προσεγγίσει κανείς το μετακινούμενο επισφαλές εργασιακό υποκείμενο υπό το πρίσμα αυτών των θεωρήσεων, όπου η νομαδικότητα δεν φέρει ένα εξ ορισμού αρνητικό πρόσημο, αλλά διανοίγει νέες πολιτικές δυναμικότητες και δυνατότητες, αναγνωρίζοντας αντιστασιακές και χειραφετητικές προϋποθέσεις δράσης. Τι είδους ταυτότητες μπορεί να περιλαμβάνει το φάσμα που αναπτύσσεται μεταξύ του διπόλου εκείνων που εργάζονται και εκείνων που ακουσίως δεν εργάζονται; Αυτά τα υβριδικά ή μεθοριακά, αν μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε έτσι, υποκείμενα ενδέχεται να συγκροτούν ταυτότητες που ακόμη να μην έχουμε καν τη “γλώσσα” να τις περιγράψουμε.

Διαβάζοντας την προσέγγιση της Ε. Τζελέπη στο έργο της Mona Hatoum (Τζελέπη, 2017), μέσα από ενδιαφέρουσες αναγωγές διερωτόμαστε αναφορικά με τα επισφαλή εργασιακά υποκείμενα: Τι είδους υποκειμενικότητες διαμορφώνονται μέσα από τη διαρκή συνομιλία του ανήκειν και μη ανήκειν, του εντοπισμού και του εκτοπισμού; Πώς οι διαρκείς μετατοπίσεις επαναδιαπραγματεύονται τον τόπο μέσα από τις έννοιες του μη τόπου ή του εκτός-τόπου δημιουργώντας όχι μόνο νέες ταυτότητες, αλλά και εν πολλοίς αχαρτογράφητα ακόμη πεδία αντίστασης; Αν στα «διάκενα ευαλωτότητας και αντίστασης» (Τζελέπη, 2017: 158) ενδέχεται να αναδεικνύεται ακόμα και ένα οιωνεί ριζοσπαστικό πολιτικό υποκείμενο «εντός και εναντίον των μηχανισμών της εξουσίας» (Τζελέπη, 2017: 157).

Οι επισφαλείς εργαζόμενες και εργαζόμενοι ως «νομαδικές υποκειμενικότητες» δεν έχουν μελετηθεί αρκετά από μια πιο βιωματική σκοπιά που θα έριχνε εμπειρικό φως μεταξύ άλλων στους τρόπους που ο *homo politicus* ανθίσταται στην αποπολιτικοποίηση της ζωής και του κόσμου του γεννώντας ενδεχομένως νέες πολιτικές προοπτικές.

Αντί επιλόγου

Ο Cresswell (2010) ορίζει ως πολιτική της κινητικότητας τους τρόπους με τους οποίους οι κινητικότητες παράγουν κοινωνικές σχέσεις και παράγονται από αυτές. Προκειμένου να γίνει κατανοητό το πώς η κινητικότητα μπορεί να γίνει πολιτική, ο Cresswell διακρίνει τρεις πλευρές που συναπαρτίζουν αυτό που ονομάζει «συμπλέγματα κινητικότητας» (constellations of mobility): τη φυσική μετακίνηση, το αποδιδόμενο κοινό νόημα και τη βιωμένη εμπειρία. Πάνω σε αυτή τη βάση και υπό το πρίσμα της θεωρητικής θεμελίωσης που έχει προηγηθεί, θα συνοψίσουμε την απάντησή μας στα ερωτήματά μας: Τι είδους κινητικότητα είναι η επισφαλής εργασιακή κινητικότητα, στο πλαίσιο ποιας ευρύτερης πολιτικής εμφανίζεται και τι υποκείμενα διαμορφώνει;

Η φυσική μετακίνηση των εργαζομένων στο πλαίσιο της εργασιακής τους πορείας και εξέλιξης είναι ένα φαινόμενο εν πολλοίς διαχρονικό και συνηθισμένο. Η κινητικότητα αυτού του είδους δεν φέρει ένα σταθερό πρόσημο. Μπορεί να εντάσσεται στο πλαίσιο της ανέλιξης του εργαζομένου και να συνδέεται με την εργασιακή αναγνώριση και προαγωγή, με την αύξηση των οικονομικών απολαβών, με την αύξηση του κοινωνικού κύρους και τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης. Ωστόσο, άλλες φορές, αποτελεί μονόδρομο, μια αναγκαστική επιλογή, μια λύση επιβίωσης, που συχνά λαμβάνει χώρα σε εκμεταλλευτικό πλαίσιο, ενώ μερικές φορές οδηγεί και σε κοινωνικό υποβιβασμό.

Οι βραχύχρονες εργασιακές σχέσεις, με τα ενδιάμεσα διαστήματα ανεργίας, που συχνά σημαίνουν εργασία αδήλωτη ή/και ετεροαπασχόληση, συγκαταλέγονται σε αυτό που ονομάζουμε «επισφαλής εργασία», καθώς δεν μπορούν να παράσχουν στον εργαζόμενο αίσθημα βεβαιότητας και ασφάλειας, καταδικάζοντάς τον σε μια ζωή που δεν μπορεί να βρίσκεται υπό τον έλεγχό του και δεν του επιτρέπει μακροπρόθεσμο σχεδιασμό. Πρόκειται για μια κινητικότητα που προϋποθέτει φυσική μετακίνηση από εργασία σε εργασία (αλλαγή εργασιακού χώρου) και από status σε status, επομένως για μια κινητικότητα κυριολεκτική, αλλά και μεταφορική. Για μια κινητικότητα που δεν συνάδει, ως φαίνεται, με το νεοφιλελεύθερο αφήγημα περί απελευθερωτικής ευελιξίας.

Ο νεοφιλελεύθερος ηγεμονικός λόγος φетиχοποιεί την κινητικότητα, παρουσιάζοντάς την ως μια λυτρωτική αποδέσμευση του εργαζομένου από τα προκαθορισμένα και περιοριστικά ωράρια εργασίας, από τη δεσμευτική εδραία

εργασία σε σταθερό τόπο, από την ανιαρή εργασιακή ρουτίνα, από τη μονότονη ενασχόληση με ένα και μοναδικό αντικείμενο εφ' όρου ζωής. Προωθεί τη εργασιακή νομαδοποίηση ως μια νέα πρόταση εργασιακού βίου, ελεύθερου και δημιουργικού, με την υπόσχεση της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας στη λογική του «και οι τελευταίοι έσονται πρώτοι», εμπαιζοντας τους νέους κυρίως ανθρώπους πως προσαρμοζόμενοι σε αυτό το πλαίσιο, με το σπαθί τους θα κερδίσουν μια θέση στον ήλιο. Και εν πολλοίς έχει κατορθώσει να πείσει ειδικά τους νέους ανθρώπους, στους οποίους λείπει η κοινωνική εμπειρία, ότι τα πράγματα μπορεί να είναι και έτσι¹⁶. Η πραγματικότητα, όμως, απέχει παρασάγγας από αυτό το αφήγημα, καθώς οι νέοι εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, με διαφορετικό κεφάλαιο (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό), πράγμα που σημαίνει ότι, στις καπιταλιστικές συνθήκες, έχουν άνισες ευκαιρίες πρόσβασης σε δυνατότητες όπως, για παράδειγμα, αυτή του επιχειρείν ή της διαρκούς εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα απολαμβάνουν διαφορετικό κεφάλαιο κινητικότητας (motility capital)¹⁷.

Το νεοφιλελεύθερο αφήγημα, αν και έχει εδραιωθεί για τα καλά στη συνείδηση κυρίως των νέων ανθρώπων¹⁸, έρχεται σε πλήρη αντίφαση με τη βιωμένη εμπειρία της επισφαλούς εργασιακής κινητικότητας. Η διάψευση και η ματαίωση των προσδοκιών των νέων ανθρώπων έρχεται αργά ή γρήγορα, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση της γενιάς των millennials, η οποία είναι η πρώτη γενιά στην ιστορία που το βιοτικό της επίπεδο είναι χειρότερο από αυτό των γονιών της (Bessant et al., 2017). Η οικονομική κρίση που έκανε την εμφάνισή της το 2008 και επηρέασε την παγκόσμια οικονομία έκανε δυσμενή τη θέση της γενιάς αυτής (generation Y), η οποία πλήττεται από υψηλά ποσοστά ανεργίας, υποαπασχόληση, ετεροαπασχόληση και χαμηλά εισοδήματα.

Η αυξημένη εργασιακή κινητικότητα εντός του φαύλου κύκλου της επισφάλειας έχει επηρεάσει τη βιωμένη εμπειρία του τόπου. Οι εργαζόμενοι βιώνουν τον εργασιακό τόπο με έναν τρόπο αποσπασματικό και ευκαιριακό, που δεν τους επιτρέπει να τον εντάξουν σε μία εργασιακή βιογραφία που να παρουσιάζει συνοχή και αλληλουχία. Το αφήγημα της εργασιακής τους ζωής κατακερματίζεται. Ο εργασιακός τόπος γίνεται πεδίο εκμετάλλευσης και καταπίεσης και βιώνεται

16 Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι για την Butler η υποκειμενοποίηση του ατόμου, η ψυχική και κοινωνική του συγκρότηση ως υποκειμένου, δεν εδράζεται στην αυτονομία αλλά στην εξάρτηση και στις υποκειμενοποιητικές λειτουργίες της εξουσίας και του λόγου (Αθανασίου, 2009: 20).

17 Βλ. Κεφάλαιο 1, σελ. 9.

18 Βλ. Γ. Μανάφη, 2023: 99-113.

τραυματικά. Τα άτομα δεν μπορούν να συνδεθούν με τον τόπο εργασίας: να κοινωνικοποιηθούν ομαλά στο εργασιακό περιβάλλον, να αναπτύξουν στενή σχέση με τους συνεργάτες, να δείξουν αφοσίωση¹⁹ στο αντικείμενο της εργασίας που πραγματοποιείται εντός του. Η διαρκής αλλαγή εργασίας, περιβάλλοντος, αντικειμένου και τα συχνά μεσοδιαστήματα ανεργίας δημιουργούν σύγχυση στην ταυτότητα του υποκειμένου, το οποίο αλλοτριώνεται²⁰, δυσφορεί και υποφέρει.

Σύμφωνα με τον Dejours και από τη σκοπιά της ψυχοδυναμικής της εργασίας, η εμπειρία της εργασίας είναι η πιο γνήσια εμπειρία συνάντησης του ατόμου με τα όριά του. Εκεί είναι που εκφράζεται η μεγαλύτερη αντίσταση του κόσμου (φυσικού, υλικού, κοινωνικού, τεχνικού κ.λπ.) έναντι των προθέσεων του ατόμου. Εκεί δοκιμάζονται συνεχώς οι ικανότητες και η ουσιαστική ευαλωτότητα του δρώντος υποκειμένου, εκεί είναι το κέντρο της υποκειμενικής ταυτότητας (Dejours, 2007). Η εργασία, όμως, ως τέτοια αναμέτρηση δεν λαμβάνει χώρα έξω από αλλά μέσα σε ορισμένο τόπο, όποιος και αν είναι αυτός. Σε αυτόν τον τόπο πλέον το άτομο δύσκολα αντλεί αναγνώριση, αντιμετωπίζεται σαν αναλώσιμο και δεν αισθάνεται ασφάλεια. Η εργασία είναι πλέον ένας τόπος όπου το άτομο δεν αισθάνεται να ανήκει, καθώς η παραμονή του σε αυτή δεν διαρκεί πολύ και είναι αλλοτριωτική. Αυτό καθιστά την εμπειρία της εργασίας και του εργασιακού τόπου μια οδυνηρή εμπειρία.

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε πλείστα παραδείγματα από την ελληνική ή παγκόσμια πραγματικότητα. Το παράδειγμα του ετεροαπασχολούμενου, το παράδειγμα του ταχυδιανομέα πλατφόρμας, το παράδειγμα του εργαζομένου πολυεθνικής κ.ο.κ. Ως την επιτομή της εργασιακής επισφάλειας και της επισφαλούς εργασιακής κινητικότητας στην εγχώρια πραγματικότητα επιλέγουμε τον/την αναπληρωτή/-ώτρια εκπαιδευτικό. Πρόκειται για εργαζόμενο/η του ελληνικού Δημοσίου, που κανείς και τίποτα δεν μπορεί να του/της εγγυηθεί την εργασία του/της παρά μόνο για την τρέχουσα σχολική χρονιά. Αυτό σημαίνει ότι κάθε νέα χρονιά το άτομο αυτό δεν γνωρίζει αν θα προσληφθεί ή όχι (και σε ποιον νομό της χώρας), επομένως ταυτόχρονα δεν μπορεί να δεσμευτεί και σε κανέναν άλλον εργοδότη, με

¹⁹ Ως προς την αφοσίωση, η ανάλυση του Sennett είναι διαφωτιστική: Στον ευέλικτο καπιταλισμό δεν μπορεί να ευδοκμήσει η «μαστοριά». Ο νέος εργασιακός κόσμος είναι εξαιρετικά ευμετάβλητος και εκπαιδεύει τα άτομα στην ευκολία και όχι στην εμβάθυνση. Το άτομο πρέπει να είναι γρήγορο, να τα καταφέρνει στο multitasking, να είναι ικανό όχι να βρίσκει, αλλά να επιλύει προβλήματα (λειτουργική τεχνική) και, κυρίως, να μην αποτυγχάνει, πράγμα που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με λογική της πραγματικής μαστοριάς (Sennett, 2008: 109-111 & 194-197).

²⁰ Βλ. Γ. Μανάφη, 2023.

κίνδυνο να μείνει για μια ολόκληρη χρονιά άνεργο, με ό,τι μπορεί να αυτό να συνεπάγεται για τη ζωή της οικογένειας. Ο αναπληρωτής εκπαιδευτικός, ακόμα και αν έχει την τύχη να προσλαμβάνεται κάθε χρόνο, υπηρετεί σε διαφορετικά μέρη και σχολεία, που σημαίνει ότι είναι αδύνατον να επενδύσει επαγγελματικά και συναισθηματικά. Και αυτή είναι μια εξαιρετικά σύντομη και αφαιρετική περιγραφή της εργασιακής εμπειρίας των αναπληρωτών εκπαιδευτικών, οι οποίοι αισθάνονται και πράγματι είναι “τα παιδιά ενός κατώτερου Θεού” όσον αφορά τις εργασιακές συνθήκες και τα εργασιακά τους δικαιώματα. Το θέμα και τις διαστάσεις που αυτό μπορεί να λάβει περιγράφουν ενδελεχώς στην εμπειρική τους έρευνα που αφορά τους αναπληρωτές εκπαιδευτικούς οι Α. Μανάφη & Β. Μπάρος (2021).

Η πραγματική και συναισθηματική απομάκρυνση του εργαζομένου από τον εργασιακό τόπο, όμως, επηρεάζει τη βιωμένη εμπειρία του τόπου και με έναν ακόμη τρόπο μείζονος σημασίας. Ο τόπος εργασίας παύει να καλλιεργεί αίσθημα κοινότητας μεταξύ των εργαζομένων, μειώνοντας δραματικά τις πιθανότητες να συνασπιστούν, ώστε να αποκτήσουν φωνή έναντι της εργοδοσίας, πολύ περισσότερο δε να εμπλακούν στη δημιουργία συλλογικών οργάνων προάσπισης κεκτημένων ή διεκδίκησης νέων εργασιακών δικαιωμάτων. Εκπίπτουν, έτσι, οι έννοιες της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας, πράγμα που αφήνει τον εργαζόμενο και την εργαζόμενη εντελώς εκτεθειμένο/η στον αριθμικό διαγκωνισμό, τις εκμεταλλευτικές διαθέσεις της εργοδοσίας και την απρονοησία ή την αναληψία του κράτους. Αν συνυπολογίσουμε δε αυτό που ισχυρίζεται ο Dejours (2007), ότι ο εργασιακός τόπος όχι μόνο υιοθετεί τις κοινωνικές αξίες, αλλά τις διαμορφώνει, εφόσον εξάγει στην κοινωνία αξίες που καλλιεργούνται μέσα στο εργασιακό περιβάλλον, τότε γίνεται σαφές πόσο δυσοίωση είναι μια τέτοια εξέλιξη.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, αναφορικά με την εργασία, ο τόπος σήμερα όχι μόνο δεν χάνει τη σημασία του, αλλά αποκτά ολοένα και περισσότερη αξία ως προς τον ρόλο που διαδραματίζει στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, των κοινωνικών σχέσεων και των σχέσεων εξουσίας, εφόσον η εργασιακή επισφάλεια (που προϋποθέτει την από τόπο σε τόπο κινητικότητα) αυξάνεται συνεχώς και ταυτόχρονα κατανέμεται διαφορετικά και άνισα στο κοινωνικό σύνολο, δημιουργώντας νέες ακινησίες και νέους αποκλεισμούς. Η χαλαρή σχέση που αναπτύσσουν τα άτομα με τον (εργασιακό) τόπο, μπορεί να καταδεικνύει νέες νοηματοδοτήσεις του τόπου και νέους τρόπους ανήκειν, ωστόσο δεν μειώνει τον ρόλο που παίζει ο τόπος στη διαμόρφωση των ζωών και των ταυτοτήτων των ατόμων. Οι ανανοηματοδοτήσεις του

τόπου φανερώνουν ακριβώς αυτή την καθοριστική του σημασία. Ο τόπος συνεχίζει να είναι το σημείο αναφοράς.

Η κινητικότητα, ως βασικό χαρακτηριστικό της επισφάλειας που αφορά τον εργασιακό τομέα, συνυφαίνεται κυρίως με τον κοινωνικό υποβιβασμό των υποκειμένων, τις αλλαγές στη σύνθεση των κοινωνικών τάξεων ή και την κατάργηση αυτών, όπως μέχρι τώρα τις γνωρίζαμε. Τη θέση του στην κοινωνική πυραμίδα “αναζητά” ένα πολυάριθμο, ετερόκλητο πλήθος ανθρώπων με διαφορετικές ταυτότητες και κοινό παρονομαστή το βίωμα της επισφάλειας. Κατά τον G. Standing, πρόκειται για μια αναδυόμενη κοινωνική τάξη (class-in-the-making) που βρίσκεται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας, κάτω και από το διαρκώς μειούμενο προλεταριάτο, και “στεγάζει” από ανέργους, εκπέσαντες της εργατικής τάξης και μετανάστες μέχρι άτομα με πολύ υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, προσόντα και πτυχία (Standing, 2011: 7· 2018). Κατά τον A. Foti, για το οποίο επίσης το προκαριάτο συνιστά μια κοινωνική τάξη *ex se* και όχι *per se*, στη συνείδηση της ηπειρωτικής Ευρώπης βρίσκεται σε υψηλότερη θέση στην κοινωνική διαστρωμάτωση, κάτω από το *salariat* (Foti, 2017: 21). Σε κάθε περίπτωση, αυτός ο πολυάριθμος και ετερόκλητος πληθυσμός δεν φαίνεται (ακόμη;) να έχει αναπτύξει ταξική συνείδηση, να μπορεί να αναγνωρίσει τους συμμάχους του, να προχωρά στις απαραίτητες ζυμώσεις που θα τον καθιστούσαν μια υπολογίσιμη ριζοσπαστική πολιτική δύναμη και να οργανώνεται για συλλογικούς αγώνες και διεκδικήσεις²¹. Ορισμένοι μελετητές, μάλιστα, όπως ο Standing (2011), εκφράζουν την ανησυχία ότι το προκαριάτο είναι αποπολιτικοποιημένο ή και επιρρεπές στον (ακρο)δεξιό λαϊκισμό²².

Η κινητικότητα στο πλαίσιο του εργασιακού βίου συνδέεται με το νεοφιλελεύθερο πρόταγμα της εργασιακής ευελιξίας και συμπορεύεται με την αυτό-ρυθμιστική νόρμα της δημιουργικότητας και της επιχειρηματικής διάθεσης του εαυτού. Όλο αυτό το συμπεριφορικό σχήμα που προωθείται μέσα από τα θεσμικά και

21 Το κίνημα EuroMayDay ενάντια στην επισφάλεια ήταν η πρώτη φορά που το προκαριάτο συνασπιζόταν, οργανωνόταν “από τα κάτω”, διεκδικούσε την ορατότητά του, άρθρωνε φωνή και επιδίωκε την κοινωνική αλλαγή. Ερευνητικά έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να δει κανείς τι κληρονομιά άφησε πίσω του το EMP, αν και γιατί απέτυχε. Μια τέτοια έρευνα θα οδηγούσε σε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα όχι μόνο για την κινηματική ιστορία και πρακτική, αλλά και όσον αφορά το τι μπορούμε να περιμένουμε ή και να επιδιώκουμε στο μέλλον σχετικά με τους επισφαλείς ως πολιτικά υποκείμενα.

22 Ο Foti δεν συμμερίζεται αυτή την ανησυχία του Standing. Έχοντας ζήσει εκ των έσω το κίνημα EuroMayDay κατά της επισφάλειας, υποστηρίζει ότι το προκαριάτο έχει δώσει δείγματα του ιδεολογικοπολιτικού του προσανατολισμού, ο οποίος δεν συνάδει με φασιστικές και ρατσιστικές ρητορικές. Από πλευράς μας και με βάση την έρευνά μας (Βλ. Γ. Μανάφη, 2023), θεωρούμε την αγωνία του G. Standing ως βάσιμη, καθώς η συνθήκη της επισφάλειας φαίνεται να λειτουργεί ως αλλοτριωτική μήτρα σε πολλαπλά επίπεδα.

νομικά κανάλια, αλλά και τους λόγους και τις πρακτικές που αναπτύσσονται, δημιουργεί ισορροπίες που εξυπηρετούν την εξουσία και το οικονομικό σύστημα. Έτσι, η επισφαλής εργασιακή κινητικότητα, που νοηματοδοτείται ως δεξιότητα του εργασιακού υποκειμένου να προσαρμόζεται στις ανάγκες της αγοράς, προκειμένου να κερδίζει επάξια τη θέση του σε αυτή και να ευημερεί, χωρίς να περιορίζεται από “αναχρονιστικές” αγκυλώσεις που συνδέονται με τον εδραίο τόπο, γίνεται μηχανισμός της βιοπολιτικής κυβερνητικής.

Στο πλαίσιο αυτής της βιοπολιτικής ρύθμισης, η κινητικότητα απειλεί την ίδια την αυτοπραγμάτωση που ευαγγελίζεται, καθώς τα άτομα παύουν να είναι πραγματικά δημιουργικά, θυσιάζοντας τις δημιουργικές τους δυνάμεις στην ίδια την κινητικότητα. Η κινητικότητα του επισφαλούς εργαζομένου, από εργασιακό τόπο σε εργασιακό τόπο, από αντικείμενο σε αντικείμενο, από status σε status πλήττει το αίσθημα ασφάλειας, το οποίο αποτελεί βασική προϋπόθεση ψυχικής υγείας και αισθήματος αυτοπραγμάτωσης. Δικαιούμαστε, μάλλον, να μιλάμε για διαστροφή των εννοιών με τρόπο που να εξυπηρετούν τα συμφέροντα της εξουσίας, εφόσον η δημιουργικότητα και η αυτοπραγμάτωση αποσυνδέονται από την εγγενή ευχαρίστηση που αντλεί κανείς όταν εργάζεται και συνδέονται με την έννοια μιας τεχνοκρατικού χαρακτήρα αποτελεσματικότητας σε σχέση με την επιβίωση.

Συλλήβδην, η εργασιακή κινητικότητα του καιρού μας, συνιστά μια εγκλωβιστική συνθήκη, στην οποία τα άτομα κάθε άλλο παρά εξασκούν την ελευθερία επιλογής, που έχει σκοπίμως έχει παρουσιαστεί ως το δώρο του σύγχρονου καπιταλισμού στον άνθρωπο. Παρ’ ό,τι παρουσιάζεται σαν μια υπόσχεση ελευθερίας, αποτελεί περισσότερο μια νέα μορφή δουλείας που δημιουργεί στρατιές εκμεταλλεύσιμων εργασιακών υποκειμένων προς όφελος του οικονομικού συστήματος και της εξουσίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώνονται υποκειμενικότητες που ακόμα, όμως, δεν έχουν προσεγγιστεί επαρκώς εμπειρικά, ώστε να γνωρίζουμε τι είδους ταυτότητες διαμορφώνουν, τι πρακτικές αντίστασης ενδεχομένως αναπτύσσουν και τι είδους πολιτικές προοπτικές μπορεί να κομίζουν για το μέλλον.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση & Μεταφρασμένη στα ελληνικά

- Αβδελά, Ε. (2009). Η όψιμη ανακάλυψη της επισφαλούς εργασίας. Στο: Α. Αθανασίου, Κ. Γιαννακόπουλος, Α. Διάλλα, Π. Μαρκέτου & Π. Χαντζαρούλα (Επιμ.), *Επισφαλής εργασία, «Γυναικεία Εργασία»: Παρέμβαση με αφορμή την Κωνσταντίνα Κούνεβα* (σελ. 13-17). Αθήνα: Νεφέλη.
- Αθανασίου Α. (2009). Η πολιτική της ευάλωτης ζωής και το αίτημα της κριτικής, Εισαγωγή (σελ. 11-29). Στο: *Ευάλωτη ζωή: Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (Μ. Λαλιώτης & Κ. Αθανασίου, Μτφρ.). Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασίου, Α. (2012). Υπολείμματα της «ιδιότητας του πολίτη»: φύλο, σεξουαλικότητα, έθνος και άλλες εξαιρέσεις με σημασία. Στο: Γ. Κουζέλης & Δ. Χριστόπουλος (Επιμ.), *Ιδιότητα του πολίτη: πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές* (σελ. 242-259). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Αθανασίου, Α. & Τσιμουρή Γ. (2013). Χαρτογραφώντας τη βιοπολιτική των συνόρων: Σώματα, τόποι, απεδαφοποιήσεις. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 140-141 Β'-Γ'*, σελ. 3-37.
- Agamben, G. (2002). Ασφάλεια και τρόμος (Γ. Ανανιάδης, Μτφρ.). *Σύγχρονα Θέματα, 80:5*. Διαθέσιμο στο:
- <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:1159> [Προσπελάστηκε 9/5/2024].
- Agamben, G. (2005). *Homo sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* (Π. Τσιαμούρας, Μτφρ.). Αθήνα: Scripta.
- Bauman, Z. (2005). *Σπαταλημένες ζωές: Οι απόβλητοι της νεωτερικότητας* (Μ. Καρασαρίνης, Μτφρ.). Αθήνα: Κατάρτι.
- Bauman, Z. (2017). *Ρευστοί καιροί: Η ζωή στην εποχή της αβεβαιότητας* (Κ. Γεώργας, Μτφρ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Brown, W. (2017). *Η καταστροφή του δήμου: Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού* (Σ. Τριανταφύλλου, Μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Βιόλα, Φ. (1993). *Η κοινωνία της αφαίρεσης* (Μ. Βασιλείου & Α. Κόκαλη, Μτφρ.). Αθήνα: Στάχυ.
- Bourdieu, P. (2017). *Αντεπίθεση πυρών: Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα* (Κ. Διαμαντάκου, Μτφρ.). Αθήνα: Πατάκης.

- Butler, J. (2008). Σώματα με σημασία: *Οριοθετήσεις του “φύλου” στο λόγο* (Π. Μαρκέτου, Μτφρ.), Αθήνα: Εκκρεμές.
- Butler, J. (2009α). *Αναταραχή φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (Γ. Καράμπελας, Μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. (2017). *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης* (Μ. Λαλιώτης, Μτφρ.). Αθήνα: Angelus Novus.
- De Gooyer, S., Hunt, A., Maxwell L. & Moyn, S. (2019). *Το δικαίωμα να έχουμε δικαιώματα* (Β. Πούλιος, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Ζαβού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156, σελ. 55-86.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* (Τ. Δημητρούλια, Μτφρ.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault, M. (2011). *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής* (Τ. Μπέτζελος, Μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)* (Β. Πατσογιάννης, Μτφρ.). Αθήνα: Πλέθρον.
- Giddens, A. (2014). *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας* (Γ. Μερτίκας, Μτφρ.). Αθήνα: Κριτική.
- Κακολύρης, Γ. (2020). Το φύλο ως επιτέλεση, Στο Ευ. Παπάνης & Α. Μπούνα (Επιμ.), *Διαστάσεις της αρρενωπότητας* (σελ. 124-140), Αθήνα: ήδυπέια.
- Lapierre, N. (2008). *Ας σκεφθούμε αλλού* (Ν. Σαμπάκης, Μτφρ.). Αθήνα: Κατάρτι.
- Μανάφη, Α. & Μπάρος, Β. (2021) Η πρόσληψη της αδικίας απέναντι στις εργασιακές συνθήκες των αναπληρωτών εκπαιδευτικών. Μία κριτική εκπαιδευτική έρευνα. Στο: Π. Γεωργογιάννης (Επιμ.), *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και τα ελληνικά ως δεύτερη ή ξένη γλώσσα – Αξιολόγηση, Διοίκηση, Αναλυτικά Προγράμματα, Διδακτικό Υλικό: Πρακτικά 32^{ου} Συνεδρίου, Πάτρα, 21-23 Μαΐου* (σελ. 369-376). Πάτρα: Ι.ΠΟ.Δ.Ε.
- Μανάφη, Γ. (2023). *Εργασιακή επισφάλεια ως αποξενωτική εργασία: Η περίπτωση των εκπονητών ακαδημαϊκών εργασιών*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

- Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο* (Π. Μαυρομαμάτης, Μτφρ.), τ.1. Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Massey, D. (2001). *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας* (Α. Πατσού, Μτφρ.). Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ–Παπασωτηρίου.
- Μπάουμαν, Ζ. (2004). *Η εργασία, ο καταναλωτισμός και οι νεόπτωχοι*. Αθήνα: Μεταίχμιο. (Μτφ. Κών/νος Γεώργιας).
- Μπάτλερ, Τζ. (2009α). *Ευάλωτη ζωή: Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (Μ. Λαλιώτης & Κ. Αθανασίου, Μτφρ.). Αθήνα: Νήσος.
- Μπάτλερ, Τζ. (2009β). *Επιτελεστική πολιτική και κριτική της κρατικής βίας* (Μ. Λαλιώτης, Μτφρ.). Αθήνα: Νήσος – Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς.
- Μπάτλερ, Τζ. (2011). Από την επιτελεστικότητα στην επισφάλεια (Α. Γαβριηλίδης, Μτφρ.). Στο: Α. Αθανασίου (Επιμ.), *Επιτελεστικότητα και επισφάλεια* (σελ. 59-80). Αθήνα: Νήσος.
- Μπάτλερ, Τζ. & Αθανασίου, Α. (2016). *Απ-αλλοτρίωση: Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό* (Α. Κιουπκιολή, Μτφρ.). Αθήνα: Τόπος.
- Μπέμπε, Α. (2020). *Νεκροπολιτική: Το άρθρο* (Γ. Χαρλαμπίτας, Μτφρ.). Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων.
- Μπραϊντόττι, Ρ. (2014). *Νομαδικά υποκείμενα: Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία*. Αθήνα: Νήσος. (Μτφ: Αγγελική Σηφάκη & Ουρανία Τσιάκαλου).
- Σιαμανδούρας, Σ. (2011). Dispositif: Γενεαλογία και μετάφραση. *Νέα Εστία*, τχ. 1843 (Απρίλιος 2011), σελ. 666-673.
- Sennett, R. (2008). *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού* (Τ. Παπαϊωάννου, Μτφρ.). Αθήνα: Σαββάλας.
- Sen, A. (2015). *Η ιδέα της δικαιοσύνης* (Γ. Χρηστίδης, Μτφρ.). Αθήνα: Πόλις.
- Sennett, R. (2010). *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος: Οι συνέπειες του μετασχηματισμού της εργασίας στον νέο καπιταλισμό* (Ε. Αστερίου, Μτφρ.). Αθήνα: Πεδίο.
- Τζελέπη, Ε. (2020). Στα πολιτικά διάκενα ευαλωτότητας και αντίστασης. Στο: Α. Αθανασίου, Γ. Γκουγκούσης & Δ. Παπανικολάου (Επιμ.), *Κουήρ πολιτική δημόσια μνήμη: 30 κείμενα για τον Ζακ*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ - Παράρτημα Ελλάδας.
- Τζελέπη, Ε. (2021). Ευάλωτες σωματικότητες και επισφαλείς επιτελέσεις του ανήκειν στην τέχνη της Mona Hatoum. Στο: Ε. Καραμπά & Ι. Λυκουριώτη

(Επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες*. Βόλος: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Θεσσαλίας & Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.

- Φουκώ, Μ. (2005). *Ιστορία της σεξουαλικότητας, τ.1: Η δίψα της γνώσης* (Γκ. Ροζάκη, Μτφρ.). Αθήνα: Κέδρος.
- Virno, P. (2006). *Γραμματική του πλήθους* (Β. Πασσάς, Μτφρ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια & Οδυσσέας.

Ξενόγλωσση

- Armano, E., Bove, A & Murgia, A. (2017). Mapping precariousness: subjectivities and resistance. An introduction. In: E. Armano, A. Bove & A. Murgia (Eds.), *Mapping Precariousness, Labour Insecurity and Uncertain Livelihoods: Subjectivities and Resistance* (pp. 1-12). New York: Routledge.
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London, N.Y.: Verso.
- Barbier, J.-C. (2002). *A survey of the use of the term précarité in French economics and sociology*. Noisy-le-Grand: Centre d' études de l' emploi et du travail (CEET).
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a new modernity*. London: Sage Publications.
- Beck U., Giddens A. & Lash S. (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press.
- Bessant, J., Farthing, R. & Watts, R. (2017). *The Precarious Generation: A political economy of young people*. London: Routledge.
- Boltanski, L. & Chiappelo, E. (2007). *The New Spirit of Capitalism*. London, New York: Verso.
- Börnfelt, P.-O. (2023). *Work Organisation in Practice: From Taylorism to Sustainable Work Organisations*. Cham: Springer Nature Switzerland.
- Bourdieu, P. (1998). *Contre-feux*, Paris: Liber Raisons d'agir.
- Butler, J. (2009). *Frames of War: When Is Life Grievable?*. London, New York: Verso.

- Butler, J. (2016a), *Vulnerability in resistance*. Durham, N. Carolina: Duke University Press.
- Castells, M. (1996). *The rise of the network society*. Malden, Mass: Blackwell Publishers.
- Collins, R. (1979). *The credential society*. New York: Academic Press.
- Cresswell, T. (2004). *Place: A short introduction*. UK: Blackwell.
- Cresswell, T. (2006). *On the Move*. Great Britain: Routledge.
- Cresswell, T. (2010). Towards a politics of mobility. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28, pp. 17-31.
- Dejours, Ch. (2007). Subjectivity, work, and action. In J-Rh. Deranty, D. Petherbridge, J. Rundell & R. Sinnerbrink (Eds.). *Recognition, work, politics: New directions in French Critical Theory* (pp. 71-87). Leiden (Netherlands): Brill.
- De Lange, M. (2009). “Digital nomadism”: a critique. (Draft version). Διαθέσιμο στο:
https://www.bijt.org/wordpress/wp-content/uploads/2009/12/090916_chapter4_section3-nomadism.pdf
 [Προσπελάστηκε 10/5/2024].
- Deleuze, G. & Guattari F. (2004). *A thousand plateaus*. Great Britain: Continuum.
- Drucker, P.F. (1994). ‘The age of social transformation’. *The Atlantic Monthly*, 274 (5), pp. 53-80.
- European Commission (2002). Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, Eurostat. *Employment in Europe 2002: Recent trends and prospects*. Publications Office. Διαθέσιμο στο:
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1abc2305-5d0e-4dd8-86fb-0dee752e365f/language-en/format-PDF/source-262958167>
 [Προσπελάστηκε 9/5/2024].
- Fanon, F. (2004). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Fortunati, L. (2002). The mobile phone: Towards new categories and social relations. *Information, Communication & Society*, 5(4), pp. 513-528.
- Foti, A. (2017). *General theory of the precariat: Great recession, revolution, reaction*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.

- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1994). *Dits et écrits 1954-1988, III*. Paris: Gallimard.
- Furlong, A. & Cartmel F. (2007). *Young people and social change: New perspectives*. Maidenhead: Open University Press.
- Hannam, K., Sheller, M. & Urry, J. (2006). Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Modilities* 1(1), pp. 1-22.
- Hardt, M. & Negri, A. (2000). *Empire*. USA: Harvard University Press.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. USA: Blackwell Publishers.
- ILO (2016). *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects*. Geneva: International Labour Organization (ILO). Διαθέσιμο στο: https://www.ilo.org/caribbean/information-resources/WCMS_534326/lang--en/index.htm [Προσπελάστηκε 9/5/2024].
- Kalff, Y. (2017). The knowledge worker and the projectified self: domesticating and disciplining creativity. *Work Organisation, Labour & Globalisation*, 11(1), pp. 10-27.
- Lazzarato, M. (1996). Immaterial Labour. In: M. Hardt & P. Virno (Eds.), *Radical Thought in Italy: A Potential Politics* (pp. 133-147), Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Lazzarato, M. (2008). *Le Gouvernement des inégalités: Critique de l'insécurité néolibérale*. Paris: Éditions Amsterdam.
- Lorey, I. (2010). Becoming common: Precarization as political constituting, *e-flux*, 17:6. Διαθέσιμο στο: <https://www.e-flux.com/journal/17/67385/becoming-common-precarization-as-political-constituting/> [Προσπελάστηκε 5/6/2024].
- Lorey, I. (2015). *State of Insecurity: Government of the precarious*. London, New York: Verso.
- Massey, D. (1994). *Space, place and gender*. Cambridge: Polity.
- Neilson, B. & Rossiter N. (2005). From precarity to Precariousness and Back Again: Labour, Life and Unstable Networks. *The Fibreculture Journal*, 5. Διαθέσιμο στο: <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-022-from-precarity-to-precariousness-and-back-again-labour-life-and-unstable-networks/> [Προσπελάστηκε 9/5/2024].

- McRobbie, A. (2021). *Be Creative*. UK, USA: Polity Press.
- Munck, R. (2013). The precariat: A view from the South. *Third World Quarterly*, 34:5, pp. 747-762.
- Puar, J. (2012). Precarity Talk: A Virtual Roundtable with Lauren Berlant, Judith Butler, Bojana Cvejic, Isabell Lorey, Jasbir Puar, and Ana Vujanovic. *TDR*, 56:4, pp. 163-177.
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Robeyns, I. (2006). Three models of education: Rights, capabilities and human capital. *Theory and Research in Education*, 4:1, pp.69-84.
- Rodgers, G. (1989). Precarious work in Western Europe: The state of the debate. In: G. & J. Rodgers (Eds.), *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe* (pp. 1-16). Geneva: International Institute for Labour Studies, ILO.
- Simmel, G. (1988). *La tragédie de la culture et autres essays*. Paris: Rivages.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The new dangerous class*. New York: Bloomsbury Academic.
- Standing, G. (2014). *A precariat charter: From denizens to citizens*. London & New York: Bloomsbury Academic.
- Švarc, J. (2016). 'The knowledge worker is dead: What about professions?'. *Current Sociology*, 64 (3), pp. 392-410.
- Toffler, A. (1971). *Future Shock*. USA: Bantam Books.
- Tuan, Y-F. (2003). *Space and Place*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Urry, J. (2000). *Sociology beyond societies: Mobilities for the twenty-first century*. London & N.York: Routledge.
- Urry, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity Press.